

СЕМЕТЕЙ

Жапарали Осмонкуловдун варианты боюнча

Балдар үчүн
(«Семетей» эпосунун кара сөз варианты)

«Улуу Тоолор»
Бишкек – 2016

УДК 821.51-93
ББК 82.3 (2Ки)
С 30

С 30 **СЕМЕТЕЙ.: Балдар үчүн («Семетей» эпосунун кара сөз варианты).**
Ж.Осмонкуловдун варианты боюнча. Б.:«Улуу тоолор», 2016, 128 б.

ISBN 978-9967-470-21-7

Элибиздин улуу мурасы болгон «Семетей» эпосун Кыргыз Республикасынын Жаштар жана Балдар адабияты сыйлыктарынын лауреаты, жазуучу ЖАПАРАЛИ ОСМОНКУЛОВ кара сөз кылып жазып, өспүрүм балдар журтуна таберик катары сунуштап отурат.

Окурман балдар журту баатыр Семетейдин эрдиги менен калыстыгы, элдин турмушу, ата наркынын сакталышы, мекенди сүйүү, аны көздүн карегиндей коргоо, адилеттүүлүктүн орношу, элдүүлүк менен мамлекеттүүлүктүн достук байланышы жөнүндөгү баяндамалар менен тааныша алат. Келечек муунду окутуу тарбиялоодо, адептүүлүккө, эл, жерди сүйүүгө, улууну урматтоого, кичүүнү ызаттоого үйрөтүүдө жана эл достугу, биримдиги өңдүү улуу сапатка үндөөдө чыгарманын мааниси чоң.

С 4803300500-16

УДК 821.51-93
ББК 82.3 (2Ки)

ISBN 978-9967-470-21-7

©Осмонкулов Ж., 2016

КАНЫКЕЙДИН КӨБӨШ КАНДАН ЧАБЫЛЫШЫ, СЕМЕТЕЙДИ АЛА КАЧКАНЫ

Байыркынын жомогу Манастан бери эшилген кумдай куюлуп канча күндөр, канча жылдар жылжыды. Канча санжыргалуу берендер, аты бар да, наркы жок нечен түрлүү эл өттү. Ошол күндөн ушул күн сай бузулуп тоо, тоо бузулуп коо болду. Деңиз соолуп чөл, чөл бузулуп көл болду. Жазып алган немедей, атпай журтка эп болуп, байыркынын жомогу бүгүнкү күнгө жетти. Качан болсо бу жомок уккандын көөнүн көтөрдү, айткандын өнөрүн өстүрдү. Кылымдар бою эл оозунда сары майдай сакталды.

Эми байыркынын жомогу баатыр Манастын уландысы катары, анын уулу Семетейдин жомогунан баштайлы.

Семетей төрөлгөндөн кийин Манас акка моюн сунду. Ошондо Көбөш кан:

— Абыке, илгертен жеңесин кайни алган. Өлсө Манас өзү өлдү. Анын иниси катары сага Манастын жесири Каныкейди алып берем, — деди буюра сүйлөп.

— Мен карыган немени албайм, — деди Абыке кыйыктанып.

— Аласың, албай кайда барасың. Эми Манастын кырк чоросу мага чоро¹. Тил албагандын барар жери өлүм, — деп чоролордун ичинен Кыргыз чал менен Тазбайматты чакырды.

¹ Чоро — жигит, жоокер

— Айтып баргыла, Каныкей жөнү жок желикпесин. Тийбейм десе, долуну чаап алам. Төркүнүнө кууп салам. Тез жөнөгүлө, — деп көкүттү.

Кандын буйругу эки болбоду. Экөө Манастын ордосуна шашыла чапты.

— Каныкей айым, жетимдик арман менде, жесирдик арман сенде бар. Кабылан Манастан айрылып жесир калдың. Андыктан сөзүмдү ук, Абыке кайниңе тий! Болбосо кан Көбөштөн көргүлүктү көрөсүң, ажалың жетпей өлөсүң! — деди Кыргыз чал жете барып.

— “Кан Көбөштөн ажалың жетпей өлөсүң!” — деп таап келген эрин көр, мына бул эки акмактын, — деп Каныкейдин жаны катуу кашайды. — Айкөл¹ Манастын өлгөнүнө кырк күн толгон жок. Башымдан кара түшө элек. Экөөңдөн башка арачы табылбадыбы?! Ух, силерди элеби?! — деп болот канжарын² оңду-солду шилтеди.

Тазбаймат менен Кыргыз чал кызыл ала кан болду. Жеткирбей куйрук үздү, канга кабар айтканы.

— Каныкей бейбак, мени укпады. Кан сөзүн эки кылды. Мен дегениң аттангыла, артымдан калбагыла! — деп айкырды Көбөш кан кабар жеткенде. — Барбагандын башы кетет. Манастан калган казынаны чачам, мал мүлкүн барганыңа бөлүп берем. Каныкей менен жетимге кордукту катуу көргөзөм, — деп Көбөш кан жоого аттангандай аттанды. Каныкей жесир “Көбөш кан чаап алмак болуп келатат” дегенди угуп, карбаластап калды.

— Эне, мен сенден суранам. Уулуңдан калган жалгызды куткарып кал. Кең-Колдун ичинде бой жашырып тургула. Көөдөнү жок Көбөштүн кесири тийбесин. Чыйбыт, Кочкор эки арам, Адыбай, Көлбай төрт арам, Абыке, Көбөш алты арам Манас ордону чаап алмакчы болуп келатыптыр, — деди Чыйырдыга.

Сексенге таянган Чыйырды байбиче небересин бооруна кысты. Буркурап ыйлап, басып кетти.

— Мени менен касташкан сенсиңби, кесепетүү канчык?!

¹ Айкөл — берешен, жоомарт киши.

² Канжар — эки мизи тең курчутулган, учу ичке жасалган курал.

Мага демек Манасты тирилтип кел. Ага карабайм. Салтты бузган уятсыз аялды чабам. Жетимин көк бөрү кылып тартам! — деп Көбөш кан айкырып келип, айбалта менен тартып жиберди.

— Көбөш, кан сендей болобу?! Аялга айбалта көтөргөнүң сага эрдикби! — деп тилсиз жаткан Каныкейдин башын аларда эр Шууту куткарып калды.

Көбөш кан антип турганда алты арам карап турган жок. Жабылуу турган бешикти кимдики, ичинде бирөө барбы деп карабай көк бөрү тартып кетти. Кызылдан дан, катуудан казан, туяктан мал калтырбай, үстүнө тигер үй койбой таламай татты кылды. Бөлөкбай уста жасаган сегиз түр жоо жаракты Жакып, Абыке, Көбөш олжолоп алды. Манас ордо¹ талкаланды. Казына чачылды. Ак ордо үйдү чечтирип, Желмаян аттуу төөнү чөктүрүп, баарын жүктөп кетти.

“Энемди эптеп жетелеп, бул жерден жүрүп кетпесем болбойт. Эри өлгөн катындын төркүнү жакын. Жетимим жетилгенче Букарда болоюн”, — деп эсине келген Каныкей кең Таласты таштап, төркүнүнө кетүүгө шайланды. Көп өтпөй жолго чыкты.

— Аппак калпак, көк чепкен, кайран элим аман бол! Кызыл көйнөк, кымча бел, кыз-балдарым аман бол! Калайынан күмүш көп, кайран жер Талас аман бол! Оо, куу дүйнө, жанымда азыр болсочу капылеттен сөз тапкан, караңгыда көз тапкан абакем Бакай, ай Сарала ат минген аяшым Алмамбет, алышса адамдын алы жетпеген Акбалтанын Чубагы, тулку бою кара таш Сыргагы кана?! Же алардын арбагы көрүнсөчү! Элирип кетип баратам, көк кийген калың шорум ай! — деп ай талаада боздоп баратты.

Кең-Колдун ичинен энеси Чыйырдыга кез келди.

— Каныкей, көп шорлой бербе. Насип эмес экен, төрөң келбес жакка кетти. Бизди кудай колдойт. Эми белиңди бек буу, кайрат кыл! Ажалы келсе баарыбыз жер жамынабыз, келбесе бир жакшылыктын үстүнөн чыгарбыз. Семетейим, Айкөл Манасымдан калган белегим, жакадагы кундузум. Бирөө жарым көрүп калганча, атакең Темир канды көздөй качалы, — деп Чыйырды эне андан ары жолун улады.

¹ Ордо — кан турган жай, аземдүү боз үй.

Боз күлүгүн чайпалтып, Манас ордого келаткан Бакай Үч Кошойдун колотунан сербеңдеген эки караанды байкады. Жетип келсе Чыйырды менен Каныкей.

— Бакай, амансыңбы? Көбөш кан баарын бүлдүрдү. Биз минтип ай талаада тентип калдык. Алты арамдын айынан арбын элек, аз болдук, Бакай, — деди көз жашы көлдөй көлкүгөн Чыйырды.

— Эх, арман дүйнө! Жаш чагымда неге мындай кордук көрбөдүм. Манастан мурун өлбөй арманым күч! Карыган чагымда Көбөштөн дагы качан камчы¹ жейм деп корком. Кайтарганым ошонун төөлөрү. Каныкей балам, мен Семетейди ушул жерден он эки жыл күтөм. Ошо жылда келбесе, ажалым жетип өлөрмүн. Келсе төө ичиндеги кара Желмаянды Семен үчүн сактайм! О дүйнө кеткен жалгызым Манастан тузун ушинтип актаармын, — деп ботодой боздоду.

— Кан абаке, Семетей Манастан калган туяк эмеспи, жетилер. Абыке, Көбөштөн өчүн алар. А көрөкчө, абаке, бизге жолго азык камдап бер, мине турган улоодон жардам бер, — деди Каныкейдин жарпы жазылып.

Бакай кубанды. Эки күлүк ат жетелеп келип алдына тартты. Токумун жумшак токуду. Отуз күнгө жете турган азыкты куржунга салып, ээрге артты.

— Эмесе, көрүшкөнчө аман болгула! — деп Бакай ай талаада өкүрүп өксүп калды.

— Кагылайын Таласым! Өөдөдө бассам өбөгүм, мүдүрүлсө жөлөгүм! Баарыңардан айрылдым, кырк уруу кайран кыргызым! Айкөлүмдөн айрылып, Эчкилүү тоону жай кылдым. Үмүт деген үзүлбөйт. Тентиреп жүргөн жетимиң бир күнү кайтып келер! — деп Каныкей менен Чыйырды экөө узап кетти.

Ошо кезде Букардын каны Темирдин уулу Ысмайылдын толуп турган чагы экен. Элдин четин сак сактап, баатыр атка конуптур. Букаранын оюнда эки атчан караанды көрүп, билеги жоон балбандарына олуттуу кайрылды:

— Ай, балбандар, кимдер баатыр болбогон. Жездем Манас кабылан ак марал айдап уй кылган, асылганды буй кылган.

¹ Камчы — атчандын атты чаба турган кол куралы.

Каңгайдын каны Коңурбай айлакерлик менен бейкапар келе жаткан Манасты ажыдаардын уусуна сугарылган айбалта¹ менен как көк шилиге чааптыр. Ошондо жарасы ырбап кетип, кан жездекем өлдү, эжекем Каныкей туугандардын азабын көп көрдү деп уккам. Жездем өлгөндө тээ көрүнгөн көк көлчүк соолуп калган. Эми карагыла, кайра толуп калыптыр. Бактары гүлдөп, үстүндө көк булут айланат. Жанында эрбеңдеп эки караан жүргөнсүйбү? Же көк көлчүктүн көзүн эжекем Каныкей ачты бекен? Көгөргөн көк булут эжекемдин дарты болуп жүрбөсүн? Айбат кыла жер чалалык! Эгер эжекем Каныкей болсо Букарга кан көтөрүп алалык! — деп Ысмайыл жетимиш балбанын баштап чаап жөнөдү. Артынан чаң уюлгуп калды.

— Айланайын энеке, Бу кайдан чыккан душман?! Сүрү катуу, жаалы жаман, бу кайдан чыккан жоо?! Минтип келсе чыркыраган куу жанды курмандыкка чалат го! Бала деп тентип жүрүп өлүп кетпейли. Энеке, батаңызды бериңиз! Куу башым армансыз өтсүн, салгылашып өлөйүн! — деп Каныкей оозун жыйганча бир тууганы Ысмайыл жете келди. Ач бөйрөккө колун таянып, айкырык салды.

— Алышкан жоосун тепсеген, көк жал жездем өлбөй кал! Таалайыңдан айрылып, тамтаңдап тентип Букарга, каралуу² эжем келбей кал! Карыганда мусапыр кылып, акылман Бакай абанды, бууданым, жездем өлбөй кал! Алып качып баласын, таштай коюп

¹ Айбалта — темирден жасалган учу миздүү курал.

² Каралуу — күйөөсү өлүп, аза күткөн аял.

Таласын, жаралуу бугу энедей, эжекем, Букарга тентип келбей кал! — деп өкүргөндө Каныкей кайгылуу кебин, туугандар чырын айтты.

— Ой, иним! Турмушка көзүм каныгып, эмеле топуктуу жашай баштаганда жөлөгүм Манас өттү. Эсирген Көбөш кан ордону бузду, бизди тентитти. Өчүмдү алты арамдан алалбай, Таласты таштай качтым. Мобу үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган баатыр жезденден калган бала, эр туягы. Иним, Букар жериңди жерим дебейин. Боорумдагы жетимди балам дебейин, сага башы менен берейин. Кор кылбай өзүң багып ал. Бирөөнүн уулу дегизбе! Ооз ачып өпкөн берекем ушу, мындан башка менин кимим бар?! Көкөтайдын ашында Кошой кандын батасы жалгаган, батадан бүткөн Семетей менин аккан булагым, баатырдан калган чунагым.

Итаягын кечирип¹, чыбыгын кыркып берди². Каныкей ушинтип ырымын кылды. Иниси Ысмайыл саадак огун кармады, кылычтын мизин өөптү, антын жасады. Эжесинин баласын бала кылып алды. Букарга кабар айттырып, ырымы кылып чоң Күрөң атка мингизди. Той берди.

— Аман болсо, бу бала кыраан болот. Кылымга тете баатыр болот! — деп айтышты, тойго келген атактуу сынчылар.

СЕМЕТЕЙДИН БАЛАЧАГЫ

Букардын каны Темир кан небереси Семетейди таманын жерге тийгизбей, маңдайын күнгө күйгүзбөй чоңойтту. Жери Талас, улуту кыргыз, атасы кыраан Манас экендигин айтпады. Кичинекей кезинен улак³ тарттырып өстүрдү. Беш жашынан каруусуна ок-саадак⁴ илди, күлүк ат минди. Алты жашында эр мүнөзү байкалды, буюрса, атасынан ашат деген жылуу сөз укту. Сегиз жашында шер өңдөнүп жулунду. Он бир жашка келгенде артынан жигит ээрчитти, оюндагысын ого бетер

¹ Итаягын кечирди — ырымдап, ант берип деген мааниде.

² Чыбыгын кыркып берди — чыбыкты кесүү менен жасалган илгерки ырым.

³ Улак — көк бөрү, улуттук оюн.

⁴ Саадак — жаанын огун салган буюм, жебе кап.

өөрчүттү. Он экиге келгенде ит агытып, куш салды. Мылтык атып, жаа тартты, жол күзөтүп, жоо тосту. Менменсиген бектердин сазайын берди. Бектер, эшен-кожолор¹ жадаганда канга арызданды.

— Улуу урматтуу таксыр, биздин мээримдүү Темир каныбыз! Букардан Семетей деген тентек чыкты. Ал баарыбызды сабады, жер бастырбай камады. Биздин сөз өтпөй калды, жетимиңди тыйып ал! Тыйбасаң бул жерде турбайбыз, Букардан кетebиз, — деп коркутту, селдечен эшен-кожолор.

— Арбак ургурлар, эмне дүрбөйсүңөр?! Билсеңер Семетей тулпардан калган туяк. Ал менин найзага таккан желегим, асылдан калган белегим. Силер кордоду, сабады дедиңер. Кана, бирөөнүн бир жери жулунуп кеткени, же өлгөнү, же жерге көмүлгөнү. Экинчи мындай сөзүңөрдү укпайын! Баатыр Манас атасы, Каныкей энеси экенин билгизбегиле! — деп каары катуу Темир кан эшен-кожолорун тыйып койду.

Кан айтышы айтып алып, кайра өзүнүн тынчы кетти. Эл оозунда элек жок эмеспи. Сенин элиң, жериң башка деп койсо бөөдө уят болбоюн. Таятам бузуктугун жашырып жүргөн тура деп Семетей өзүмө чатак кылбасын, түбүмө жетпесин деп коркту. Ошон үчүн күйөө баласы Манас баатырга жакшылап аш берүүнү чечти. "Сегиз кан элимди чогултайын, ат чаптырайын, той кылайын. Семетей неберемдин көңүлүн өстүрүп, кан көтөрүп алайын. Балким журт атасы болгондо тентектиги калар, эшен менен кожого кылган зордугу тыйылар", — деп ойлоду.

¹ Эшен-кожо — дин жолундагы адам.

Кызы Каныкей атасы сегиз кандын элин чакырып, той берет экен дегенди угуп, өзүнчө төлгө кылды. Аламан байгеге Тайтору бууданды¹ чабайын деп ойлонду. Атты таптай баштады. Күрүчтөн күрөп жем берди, күндө чуркатып, күндүк терин алды. Арпадан аса жем берди, айда терин алды. Аксарбашыл кой айтып арбактарга жалынды. Санаасы көкүрөгүнө батбай, көзүнүн жашы төгүлдү, кабырга сөөгү сөгүлдү.

Тайтору атты учурунда Кошой карыя берген мал болчу. Нечен ирет байге алган, нечен ирет намыска жараган. Бирок карылыгы жетип, каржалып калган жери бар. Быйыл ага алтымыш асый² толду. Ошон үчүн ырым кылган. «Байге алса байгесин бөлөйүн, ичимдеги бугумду уулум Семетейге айтайын. Эгер чыкпай калса, ары жок катын дедирбей, ажалдан мурун өлөйүн! Канымды ай талаага чачайын!» — деп Каныкей чечкиндүү турду.

Ал буга чейин далай атагы чыккан саяпкерлердин тулпар таптаганын көргөн. Ал тургай Аккула атты таптап көнгөн Каныш, кыраан Манаска караан болгон Каныш эмеспи. Андыктан кең Букардын учу кыйыры жок талаасында Тайторуну оң-тетири чапты. Учкан куштай болуп шамал менен жарышты, асмандаган күлүк аттын оозу менен алышты. Оргуй-оргуй чуратып, ачуу терин алды. Тайтору акыры тапка келди. Кабыргасы камчы саптай бөлүндү, тоо бүркүтүндөй ойтоодо, талаа-түздө желге жеткирбей сызды. Кийинки күндү ойлоп, улуу кишиден ийменгендей кылчактап энеси Чыйырды байбичени кучактады. Карыган Тайтору атты төлгө кылып чабайын деп айтып, тизесин бүтө жүгүндү, батасын сурады. Энем батасын бербесе атты чаппай эле коёюн деп ойлоду.

— Айланайын энеке, ырымы кылып Тайтору атты байгеге чабайын дейм. Сиз кандай дейсиз?! Байгеге чапчу аттардын баарын кыдырып көрдүм, сынап келдим. Тайтору аттын башка тулпарлардан кемдиги жоктой көрүндү. Бир намыска жарап берер. Жок дебей батаңызды бериңиз, — деп Каныкей токсондогу жөлөгү энесине жалбарды.

¹ Буудан — мыкты, күлүк ат деген мааниде.

² Асый — төө, жылкынын жашы.

— Балам Манастын арбагы колдосун! — деп бышактап ыйлап алды байбиче. — Ажыбай, Бакай эки кан арка болуп колдой көр! Алмамбет, Чубак эгизим жесириңе көңүл бөл! Сыргак, Серек эгизим, кайгы жеген жеңенди кансыратпай сүрөпал! Оо, теңир, келинимдин ишин оңдо, жесириңди колдо! Үмүткөр болгон байкушту жер каратып койбо! Жараткан теңир, кулунум Каныкейдин тилегин берсин! Байгеге кошчу Тайтору аты маарага биринчи келсин. Аты байге алып, санаасы тынсын, көңүлү ачылсын, кайгысы басылсын! — деп батасын берди, токсондогу Чыйырды байбиче.

КАНЫКЕЙДИН ТАЙТОРУ АТТЫ БАЙГЕГЕ ЧАБЫШЫ

Эртеси Каныкей кара чачын түйдү, эркек кийимин кийди. Эр жарагын байланып, Акборчук атты минди. Чыйырды энесинин батасын алып, Букарды көздөй аттанды. Сөлөкөт сөөлөтү эр Манастай көрүнүп, кара чаар кабылан капталында чабылып, кайыптар коштоп-колдоп жөнөдү. Чолок чаар арстан жандай салып чамынып, алда коштоп баратты. Менменсинген Букардын сегиз канынын алдынан Тайторусун жетелеп өттү, көздөрүн күйгүзүп. Сегиз кандын ортосу как жарыла ачылды. Колдорун бооруна ала чуркурап салам айтышты. Кең көкүрөк жайык төш, келберсиген шер турпатына, атка тумар кылып тагып алчу эр көркүнө суктана карашты. Каныкей каса¹ тулпары Тайторуну чабыла турган аттарга кошту. Көйкөлгөн көкүлүн көк жибек менен түйдү. Кулпунган сыйда куйругун куу шайы менен бууду. Эки кулач чоң чылбырдын, ноктонун бышыгын тандап тагып, атын байгеге кошту.

“Каныкей атын байгеге кошту” деген кабар эл арасына күздүн суук желиндей тез тарады. Айрыкча кабарды биринчи уккан кара чечекей иниси Ысмайыл кандын куйкасы курушту, итатайы тутулду. «Арсыз жесир алтымыш асый атын байгеге чабам дегени эмнеси? Же өзүн көрсөтүп, сегиз кандын ичинен эр издегени жүрөбү?! Жездем Манастын төшөгүн баскан

¹ Каса — өзгөчө, мыкты, чыныгы ат деген мааниде.

оңобу, арбагын эрдин кордогон бу дүйнөдө болобу?!» — деп барабанын тарс урганда балбан желдеттери¹ жалаңкычтай жетип келди.

— Урматтуу таксыр, бизге кызмат барбы?! — дешти баары колдорун бооруна алып.

— Кулунум Семетей, эжең Каныкей ат чабам деп ээлигиң жүрөт деген элден ушак кеп уктум. Каралуу чачын түйүп, эркекче кийим кийинип, ат чабам деген эси жок эжеңдин бу кандай жоругу! Семетей, тез барып, билип кел! Кокустан эжекеңдин Тайторусу астыга чыгып келсе “Манас!”, “Манас!” деп “Манастап” ураан чакыр, атты алдыга сүрө! Артта калып калса, ойлонбой канчыктын жанын ал! Сөөгүн жолго сүйрөп сал, карга, кузгунга жем кыл! Курсагын иттер жарсын! Башын мага алып кел. Бу өңдөнгөн бузукту мага жолотпой, жан кишиге билгизбей жайла! Эми баарың калбай аттан! — деп иниси Ысмайыл катуу жинденгенде алтымыш желдети Каныкейди соймокко жөнөп кетти.

Айткан сөз, аткан октой, ооздон чыгар менен тарап кетти. Жаман сөз каралуу Каныкейге да жетти. Тайтору аты байгеден чыгып келсе, уулунун урматына бөлөнөрүн туйду. Чыкпай калса, шордуу жаны ошо өз уулунун колунан үзүлөрүн да билди. Суук кабардан касиеттүү Каныкейдин ичи от-жалын болуп күйдү. Анткени ага күйгөн, аны сүрөмөлөгөн кыргыз эли, же кырк чоросу болбоду, түшүнгөн пенде жок болду.

Семетей кайдан билсин, анын жери Талас, атасы Манас, ак калпактуу кыргыз анын эли, алты арамдын айынан Букарга

¹ Желдет — кызматчы жигит, жаза аткарчу киши.

алып келген Каныкей апасы, Чыйырды чоң энеси экенин. Минтип ат чабам деп курсагынан чыккан өз баласынан ажал тапмак болуп отурат, арманы аттын башындай энеси. Кой ыйлаган менен пайда жок, ажалдан качар айла жок деп ойлоду Каныкей.

Ошон үчүн аздектеп сактап жүргөн Манастан калган дүрбүнү жыттап-жыттап колго алды. Не болсо да башка түшкөнүн көрөйүн деп дүрбү салды. Чубаган аттар деңиз боюна келип калыптыр, жээгиндеги чаң көктү көздөй сапырылды. Алдыда атасынын Актулпар аты топтон суурулуп учуп-күйүп келаткан экен, жаныбар. Каныкей канчалык дүрбү салбасын Тайторунун жанга жылуу караанын көрө албай заманасы куурулду.

Шайтан үмүтү дүрбүнү кайра көзүнө имерди. Тайтору көзгө илинди. Байкуш жаш кезиндегидей аркардай арышын кере албай, таманы кызыбай келатканын көрдү. Үстүндөгү каргадай баланы солкулдатып, үч жүз аттын соңунда арышы жайбаракат. "Алда, чиркин, куу дүйнө! Жолумдун катканы ушубу! Арбак ургур Тайтору, эми кайдан жүгүрсүн? Как эткен карга, кук эткен кузгун жок какыраган талаада арам өлөмбү! Төлгө тартып Тайторуну неге чаптым! Айкөлүм Манастан неге мен мурун кетпедим. Өз баламдан өлгөнчө, Актинте канжарымды алайын, как жүрөгүмө кадайын! Жок, маара али алыс, үмүт үзбөйүн. Акыркы жолу алтын көз дүрбүнү карайын. Чубап өткөн аттарды көз алдыман өткөрүп, тууралап кайра санайын. Тайторудан үмүт үзүлсө, баламдын колун тийгизбей, өзүм өлүп калайын!" — деп оор кайгыга баткан Каныкей кайра дүрбү салды. Арбагы күчтүү Манаска жалынып, буркурап-буркурап ыйлап алды.

Эми Ит-Торпунун жолундагы чубаган аттарга көз кыры түштү. Ай, кудайым ай, санап көрсө, төлгө тарткан Тайтору аты келатыптыр, алтымыш аттын соңунда! Каныкейдин бетине кан жүгүрдү. Өчпөгөн үмүттүн оту кайра жанды. Анткени чапкан аты арышты кенен таштап күүлөнүп алыптыр, мойнун жерге салыптыр, желгенине жел жетпей, жеткилең чуркап калыптыр. Эңкейишке келгенде эликтей буту сайылды, өр тарта бергенде жал-куйругу жайылды. Таманы кызып,

жер сабап баратты. Араандай оозу ачылды, кара ооздуругу¹ карсылдап, кан аралаш ак көбүк омууроого чачылды. Башын чулгуп ойсоңдоп, ойноп кетчү немедей жеңил чуркап келатты. Үстүндөгү бала ээр кашына бек жөлөнүп алган, бопбоз болуп чаңга бөлөнүп калган. Ошого карабай Тайторунун тизгинин колдон чыгарбай башкаларга кошулуп, эригишип келатты.

Каныкейдин ыйы тыйылбады. Ичи күйүп, от болду, өрттөнүп кетчүүдөй чок болду. Алтымыш асый атына жалынып-жалбарды. "Оо, төлгөгө чапкан Тайтору ат, сенден суранам, ээликкен катын² дедиртип, өзөктөн чыккан балама, мени шерменде кыла көрбө! Оо, жараткан кудай, сенден суранам, пендеңди көп эле түйшүккө сала бербе!"

Каныкейдин санаасы санга бөлүндү, көзүнөн жашы төгүлдү. Жанын коёрго жер таппай, кайра дүрбү салды. Карт буудан эми он эки тулпар соңунда канаттуу куштай сызып келатканын көрдү. Жүрөгү бир башкача дүкүлдөп, кубанып алды. Кайра ишене албай, көзүн чоң ачып-жумду. Жок, кайра караса чынеле өзүнүн Тайторусу! Ыйлай берип көздөрү шишиген Каныкейге көңүлүндө көксөгөн карт буудандын көкүлдөрү көрүндү. Тулпарды жандай чапкан айкөл Манас менен анын чоролору коштоп жүргөнсүдү.

"Аяшымдын аты, ааламга жетер даты", — деп Сарала тулпарын булкунтуп, жал-куйругун түйүптүр, кыргындан кыя кайтпаган, өлүмдөн кайра тартпаган Алмамбет баатыр. Кыйкырыгы жер жарып, ажыдаардай сүрү бар аяшы арышы кең бууданды аябай сүрөп алыптыр.

Бери жагын караса, узун бойлуу, кең далылуу, кармашкан адамдын алы жетпеген Акбалтанын Чубагы: "Жеңемдин аты, угулду мага даты", — деп, ал да артыкча сүрөп алыптыр. Асты жагын байкаса, капылеттен сөз тапкан, атка жеңил, тайга чак, кабылан Манас Сыргагы: "Бу жеңемдин аты", — деп Тайторуну сүйрөлөп, оңду-солду теминип, бакырып сүрөп калыптыр.

¹ Ооздурук — аттын оозуна салынчу темир буюм

² Катын — аял, жар.

Анан кайра караса Тайторуну жандай чаап камчылап, кылкылдаган жоо келсе калың колун¹ баштаган, таалайы артык айкөл Манас Аккула атын алкынтып "Байкушумдун аты, угулду мага даты", — деп айгайлап сүрөп алыптыр. Ажыбай менен Бакай да сүрөмөлөп, артынан кууп калыптыр.

Кайран Каныкей он эки жылдан бери бир көрүүгө зар болгон айкөлү Манасты, анын кырк чоролорун көрө албай кусага батканы, саргайганы жалганбы! Арбактарды көргөндө Каныкей бир ордунда тура албады. Ансайын катуулай чаңырды, буркурап ыйлады. "Аташкан төрөм, көк жалым, кең дүйнөмдү тар кылба! Телмиртип мында таштабай, тентип жүргөн жесирди өзүң менен ала кет!" — деп боздоп, боздоп алды. Көзүнөн аккан арман жаш ак жүзүнөн шорголоп, Акборчук аттын жалына тамчылап атты.

Оо көптө барып, Каныкей эсин жыйды, көз жашын тыйды. Кайра Акборчук тулпарынын оозун бурду. Колуна дүрбү алды. Кең Мойноктун жонунда Тайтору аты алты күлүктүн соңунда көрүндү. Токтоно албады: "Бүгүн баарына чыдайын. Анык кайып буудан атты кайра сүрөйүн. Атакемдин Актулпар аты чарчабай дагы эле биринчи келе жатыптыр. Эмне, өз баламдын тоюнда жеткирбей байге алабы?! Арам өлгүр Тайтору, соңунда анын калабы? Катынында калк бузган кара беттин аты деп Букар эли чогулуп, уят кылып салабы?! Ошондуктан Тайтору бууданга сүрөөндү кайра баштан салайын, арбагына кыргыздын бир жалбарып алайын!" — деп өзүнө өзү кайрат айтты. Алмамбеттен калган Сырбараңдын² ичин тазалады. Кур дүрмөт ок салды. Тайтору жаныбар эми атасынын үч тулпарынын артынан келе жатканын кубана карады.

Чоң туягын тыбыратып келаткан атынын кулагы менен көкүлүнөн эки эли өөдө ашырып, куру дүрмөт Сырбараң мылтыкты күпдегизе бир койду. Нечен мылтык, нечен жаанын үнүнө көнгөн Тайтору мылтык үнүн укканда башын төмөн салды, бир башкача арыш керди. Урушка кирип бараткандай кайраты абдан күчөдү, жанын катуу үрөдү. Жал-куйругу

¹ Кол — казатка аттанган, же эл жерин коргогон аскер тобу.

² Сырбараң — байыркы мылтыктын бир түрү.

диркиреп, илебинен үн чыкты. Куюшканы шакылдап, атасы Темир кандын Чоңкашка атын такымдап, алдыга озду. Анан көздү ачып-жумганча, экинчи катарда бараткан Күрөңгө жете барды. Каныкей: "Арбактар колдогула!" — деп бакырды. "Айкөлүм Манас!" — деп чакырды. Темир кандын Актулпар күлүгү да оңой күлүктөрдөн эмес экен. Көбүгүн көккө чачып, топ баштап келатты. Эңкейишке келгенде Тайторунун башы алдыга чыкты. Өргө жабышканда Тайтору ошончо артта калды. Манастан калган каралуу катын, үмүтү кайра жанган көрөсөн катын куру дүрмөт ок менен анда-мында бир атып, Тайтору бууданын алдыга сүрөй берди. Сүрөгөн сайын аттын төрт таманы кызыды, табына келе тыбырады.

Сүрөп баратып да: "Эркек кийимин кийген эселек катын экенсиң!" — деп атасын тарткан эр бала көзүмдү оюп жүрбөсүн деп ойлонду, кайран Каныкей. Ошондуктан олоңдой кара чачын жазып жиберди. Төрөсү Манас жаңы өлгөндөй бетин тытты. Бетинен аккан кандуу жаш, моюн ылдый шорголоду, өксүй ыйлаган байкуштун койнуна куюлду. Ошо бойдон озондоп "Манастап" ураан чакырды, карт бууданы Тайторуну кайра сүрөп бакырды...

Эркекче кийинген, каралуу катын Каныкей эжесин соймок болуп жөнөгөн Семетей Тайторунун экинчи болуп келатканын көрүп, ажыдаар түрү өзгөрдү. Экинчи болуп келаткан атты жакшылыкка жоруду. Атасы кирбес оозуна Манас кирди, жери кирбес оозуна Талас, эли кирбеген тилине кыргыз кирди.

— Айланайын балбандар! Адам уккус иш кылалы, алдыда келаткан аттардын баарын кабактан кармап кыралы! Эжекемдин карыган атын "Манастап" ураан чакырып, алга сүрөп алалы! Оо, дүйнө кеткен жездекем көрүнөн туруп келгендей, кайра тирилгендей болсун! Көңүлү бузук адамдар биротоло түңүлгөндөй кылалы! Тайторудай күлүк атты Букарга сүрөп баралы! — деп Семетей кыраан барчын өңдөнүп, ач кыйкырык салды. Атын оң-сол теминди.

— Жигиттер тартынбагыла! Тайторуну сурап алчу бизден бөлөк эли жок. Байгеден чыгып келсе, өзүмө жарты тыйын албайм, байгенин баарын силерге бөлүп берем. Көк жал

жездем өлгөндө энесин ээрчитип тентип келген эжемдин Тайторусу кайда жүрсө, ошол жерден аянбай сүрөйлү! Атакемдин Актулпары алдыга чыкса ойлонбой соёлу. Ал тургай, куйрук улаш келаткан төрт тулпарын кошо тегиз кырып коёлу. Аттарын кырып таштаган жаман жорук баштасам, айтпаска чырпык кыркалы! Айланайын балбандар, менин айтканыма көнсөңөр, кылычтын мизин жалайлы, келгиле касам ичели! — деди Семетей чечкиндүү.

Эр Семең ат тизгинин тартты. Туулга¹ кийген балбандарга ант бергиле деп айтты. Семетей өзү айтып жаткан соң, балбандардын макул болбоско чарасы калбады. Баары тегиз макул болду, аттан түштү. Ак буудай нан чайнады, кылычтын мизин жалады². Ошентип алтымыш балбан жаш кыраан Семетей эрдин көөнүн жайлады.

— Айтпайбыз! — деп баары ант беришти. — Кокус айтылып кетсе, чыбыктай жаныбыз кыркылсын, жакшылык көрбөй өлөлү! Ооздон ушак сөз чыкса, нан уруп кетсин! — дешти бир ооздон.

Ушинтип, Семетей балбандардын антын алды. Тулпар оозун эми аттар чубап келаткан мойнокко бурду. “Чың-чың” этип үн коштоп чапкан балдардын чуусун угуп, кулак түргөн жаш баатыр, шашылыш мындай деди:

— Эй, балбандар, чыдай албай жаным чыгып баратат! Баарың жабыла чап! Чуу ичинен «чың-чың», «чың-чың», «чың» эткен добуш чыгат. Ал добуш айкөлүнөн айрылган, Букарга тентип келген эжекемдин үнү болбосун! Жок, жаңылбапмын, так өзү! Канаты сынып кайгырган, таалайынан айрылган эжекемдин үнү! — деп Семетей аттын оозун бурду.

Кыраан куштай көз салса, ат күлүгү Тайтору башкача чуркап жөнөптүр. Алты жүз кырк үч көк буудан ага жетпей, таптакыр артта калыптыр. Эти кызып, туягы жерге тийип-тийбей, карылыгы билинбей, учкан куштай зымырап, катуу чуркоо салыптыр.

Кайран Каныкей тыпылдап куру дүрмөт ок атып, атын сүрөп калыптыр. Эжесин көрүп Семетейдин жаны ачышты,

¹ Туулга — жоокерлер кийүүчү болоттон жасалган баш кийим.

² Кылычтын мизин жалады — илгерки замандагы ант берүү ыкмасы.

жүрөгү ооруду. "Манас-Манас" — деп бакырды, «Манастап» ураан чакырды. Бала туйгун Семетей астындагы атына олбуй-солбуй камчы урду.

— Кагылайын эжекем, кууну кушка жегизбейм! Өлүп эле калбасам "куураган катын" дегизбейм! Ай, эжекем, жалгызым, бел байлаган белиң жок, кайраттуу кыргыз элиң жок, безилдеп ыйлап алыпсың! Кагылайын эжеке, мындан ары сизге өзүм көз салам. Алты арамдын айынан тентип келген сен үчүн, ак калпак кыргыз эл үчүн, душманга тизгин бербеген асылың, жездекем Манас шер үчүн атыңды талбай сүрөйүн! Айланайын эжеке, мага бөркүңдөй эле ишенип кой! — деп Семетей Тайтору атты сүрөп баратты.

Каралуу катын Каныкей кара чечекей уулу Семетейди көрүп обочолоно берди.

— Ай, кудайым, ай! Ат ээсин таптыбы?! Тилегим менин келдиби?! Андан бөлөк кимим бар? Тулпардан калган туягым, туу казанат чунагым! Найзага таккан желегим, асылдан калган белегим! Алыста калган элиңе, бир күнү тиер керегиң! — деп Тайторуну Семетейге калтырып, жан кишиге билинбей ордону көздөй жөнөдү.

Бала туйгун Семетей баатыр эчтемеге карабады. "Манастап" ураан чакырып Тайторуну сүрөй чапканда жол боюндагы кайың, тал да коштоп-колдогондой бир өзгөчө шуудурады, жардаган жан калбай туйлады. Ат сүрөгөн чунактын шер Манастын баласы экендиги жамы журтка тарады. Семетей көктөгү күркүрөгөн күн болуп күркүрөгөндө, кыр-кырга, ызы-чуу бакырык толду.

Кырда жаткан жылкычы бирине-бири айкырды, "Манастап" ураан чакырды. Айгыры жүрбөй калганда: "Жесирдин аты чыксын!" — деп далбактап калып бакырды.

Кыр-кырдагы койчулар таягын көккө ыргытты, "Манастап" ураан чакырды. "Шеримдин аты чыксын!" — деп жетпей калып бакырды.

"Манастап" ураан чакырып, чөлдө жаткан уйчулар өгүзүн минип чыгышты. Өгүзү баспай калганда: "Байкуштун аты чыксын!" — деп алар да калып калышты.

Түздүн баары бакырык, талаада жүргөн орокчу бирин-

бири чакырды. Орогун көккө ыргытты, адыраңдап жөө чуркап, капталынан бакырды. “Манастап” ураан чакырды. «Көз жашын көлдөтүп, качкан жесир аты экен. Куу-куу, ай Манас! Кудай-ай, Манас аты экен. Таластан качып, жөө келген байкуш эжекемдин аты экен!» — деп күчөнө катуу сүрөдү. Артынан жетпей калганда: “Эжемдин аты чыксын!” — деп калып калды топурап.

Ой-тоонун, кыр-кырдын баарынан бакырык чыгып, сүрөөсү күчөгөндөн күчөй берди. Карт буудан Тайтору ат туш-тараптан катуу сүрөөнгө алынды. Чуркаган сайын кызыды. Төрт аягын тыбыратып, желди ызалантып, маарага биринчи жетип келди.

Кыраан барчын Семетей Тайторунун байгесин алды, убада боюнча балбандарга, сүрөгөн элге тегиз бөлүп берди. Калайык калк чурулдап, Семетейдин берешендигин кеп уруп, кубанып турду.

СЕМЕТЕЙДИН САРЫ ТАЗГА ЖОЛУККАНЫ

Чыйырды менен Каныкей ымыркай Семетейди алып, Букарды көздөй качып кеткенде, Көбөш кан Семетейдин өлбөгөнүн билип Сары тазды¹ кыйноого алды.

— Арсыз кул², Семетей кайда, бат тапкын?! Же кайда кетти, тез айткын?! — деп кылбаганды кылды, Көбөш кан.

Караганга ороп сабады, даракка асып кыйнады. Бирок Сары таз баарына чыдады. Эчтеме айтпады, “Билбейм”, — деген сөзүнөн кайтпады. Жини кайнаган Көбөш: “Көрбөгөндү көрсөтсүн, кыйналып жатып таз өлсүн”, — деп атасы Жакыпка кул кылып берди. Сары таз ал жерде көпкө турбады. Ыңгайы келген биринчи эле күнү Семетейди издеп качып кетти. Жыйырмага жашы толгон жигит көмүр өчүргөндөрдүн башчысы болуп күн көрүп жүрдү. Жан кишиге билинбей: “Оюлгур болсо, он экиде — баш, союлгур болсо, жыйырма экиде — жаш. Андыктан он эки жыл күтөйүн”, — деп Бакай

¹ Таз — башында тал чачы жок киши.

² Кул — бай адамда өмүр бою кызмат кылган малай.

карыя белгилеген он эки жылды Сары таз да күтүп калды.

Бала жолборс Семетей бир күнү токойго аң уулаганы чыкты. Аң уулап жүрүп, Көкшумкар кушу кыргоолду алалбай тарпаңдап, чөп алачыкка кире качты. Семетей кушун кадимки адамды урушуп жаткандай урушуп, артынан издеп жөнөдү. Чөп алачык үйдүн жанына эле конгондой болгон. Алачыкка жакындап калганда жонуна эбегейсиз көп отун артып алган Сары тазды көрдү. Бирок Сары таз Семетейди таанып турса да таанымаксан болуп койду. Берген саламына алик албады. Семетейдин өзүн улактын бучкагына теңебеди, көңүл бурбады.

— Салам айтсам алик жок, Сары таз, сага не болду? Ат байлар мамың, же башыңда бир тал чачың жок. Ха, ха, адамбы десем, сүрүң жок баатырсыңбы, Сары таз?! Ыя, Сары таз, көрүнгөндү жөөлөгөн, бүт токойду ээлеген орой доңуз! Киши көрбөй корс болуп, кара токой жерде өскөн арам, салам айткан кишини көрбөйсүңбү! Минтип жүрсөң бирөөдөн бат эле ажалыңды табасың! Менин шумкарым сенин жаман чөп алачыгыңа кирип кетти. Шумкарымды алып бер. Тилимди албасаң, сексен жаның болсо да, Сары таз, азыр сени жайлайм! — деп Семетей аты менен омуруолотуп кирди.

— Атаңдын көрү, жетим кул! Эми киши болгонсуп, жөнү жок койкондогонунду койчу! Кыргыз элинди, Талас жеринди таштап, Темир кандын шаарында тентип жүргөн сен кимсиң?! Теңирсип кууган кандардын тепкисине чыдабай, токойдо

жүргөн мен киммин?! Өз атыңды мингендей, өз тонунду кийгендей, неге мынча жээликтин! Кызаңдаган жетим кул, кымбатың кыргыз элиңе, кең Талас жериңе качан кетесиң?! — деп Сары таз суу ууртап, көнөктөй болгон көпкөк чокко “күп” дегизе бүрктү.

Көмүрдөн майда чаң чыгып, айлана капкара боло түштү. Семетейдин ичи күйдү, көзүнө жин толду. Сары таздын айткан сөзүнө чыдап туралбай кара жаак булдурсунду¹ колго алды. Эңкейип турган Сарыны май куйрукка тартып жиберди. Катуу соккудан Сары май куйругун кармалады, ойда сонун бакырды, көмүргө башы тыгылды. Күчү кеткен жаргак шымы тигишинен айрылды.

— Кудай алгыр, жетим кул, мени сабагыдай сенин менде өчүң жок! — деп Сары тиштене айтты. — Тентиген сендей элде жок, аркамды жара чапкыдай менде жети атаңдын өчү жок! Атаң Манас көк жалдын шилисин жара чапкан, кыйды баатыр Коңурбай мен эмес! Ошончо баатыр болсоң, кул жетим, атаңдын кунун ошо кара кытай Коңурбайдан кууп ал! Тамтаңдаган жетим, көрүнгөндү сабай бергидей, сага токой талаа жер эмес. Энеңдин эмчегин жара чаап таштаган Абыке, Көбөш мен эмес! Атаңдан калган дүнүйөнү камчыга салып бөлгөндө², энең Букарга качып келген.

Ошондо чыбыгын кыркып, ырымын кылып берген. Итаягын аттатып, бала кылып алгын деп, сендей көөдөк жетимди иниси Ысмайылга берген. Эсиң болсо куу жетим, элиң кайда, жериң кайда?! Теңдигине жете албай, тентиреп көмүр өчүрүп, кылчактап жүргөн мен кайда! Сен баатыр Манастын уулу элең, тентип жүрүп Букарга келип конупсуң. Он экиге толгондо сен деле Темир кандын кулу болупсуң! Өз энең Каныкей шордууну тентиген катын дедирткен сендей арсыз бар бекен?! “Эр болсо элин табар, элинен кабар алар”, — деп, аркаңдан качып мен келдим. Көмүрчү болуп сенделип, көрүнгөндөн тил уккан, мендей шордуу бар бекен?! Энесин эже деген Темир кандын бакмасы, сендей байкуш бар бекен?! — деп жүрөгү сыздап айтты.

¹ Булдурсун — чоң камчы.

² Камчыга салып бөлгөндө — жеңилген жакты бүт олжологондо деген мааниде.

Көмүр өчүрүп, тиргилигин илең-салаң өткөрүп жүргөн Сары таздын сөзү Семетейдин жүрөгүн бир башкача булкту, оор тийди. Анткени, ал: "Элиң бөлөк, жериң бөлөк, кыямат кеткен шер Манас сенин атаң. Каныкей сенин энең!" — деген сөздөрдү биринчи укту, каңырыгы түтөдү. Көзүнүн жашы он талаа болду. Эмеле короңдоп аткан Семетей тизгинин тартты, ачуусун басты, көмүрчүгө жалынып жалбарды.

— Кагылайын Сары аба, билбегенди билдирдиң, туйбаганды туйгурдуң. Абаке, билбестиктен сага колум тийди. Муну кордук дебе, кечире алсаң кечирип кой, аба, жаман ииниңди. Керек болсо чукуп ал, айнектей болгон көзүмдү. Колум тийди абаке, Актулпар сындуу малым сага тартуу, керек болсо алдыңа жатып берейин, чыркыратып жанымды ал! — деп Семетей теги, жайын кайта-кайта сурады.

Сураган сайын Сары таз кайра-кайра кайталап айтты, айткан сөзүнөн кайтпады.

— Кагылайын Сары аба, билбегенди билгиздиң, туйбаганды туйгуздуң. О дүйнө кеткен шер Манас, ата экени чын болсо, байкуш катын Каныкей, эне экени чын болсо, бу токойдун көмүрү көмүр эмес, түлөөдүр. Бу жакшылыгың өз башыңа күбөдүр. Эсен көрсөм жеримди, кыргыз деген элимди, абаке, өзүңө чоң шаң берем! Калың кыргыз калкына, атамдай көрүп өзүңдү, кан көтөрүп алам! — деп Семетей Сары таз менен кучакташып көрүштү, бур жытташып өбүштү.

КАНЫКЕЙДИН НАСААТЫ

Семетей Сары таздан: "Уругуң кыргыз, атаң Манас, энең Каныкей, жериң Талас!" — деген сөздү угуп, желдей учуп Букарга жетти. Темир кан менен Ысмайыл ата-тегимди менден жашырып жүргөн турбайбы деп таарынып жатып алды. Аң уулоодон келип таарынып жатып алды деген күнү эле Темир кан жетип барды. Келсе чынеле сунган бутун тартпастан, оодарылып койбостон дүңкүйүп жатыптыр. Темир кандын башына ардемелер келди, жети буканы садага чаап ийди. Оңбогон чунак бала ошондо да бир козголуп койбоду. Кан курун мойнуна салып, небересине жалынып жалбарды.

— Айланайын, боз ала туйгунум! Көрбөсөм канбайт кумарым, өөдө болчу, карыганда көргөн чунагым! Билсең баардыгы сен үчүн эмеспи. Карыган атаңды кыйнабачы! Атың байгеге жетпей, же кушуң илбээсин албай өкүттө калдыңбы? Же көөнүңдү бирөө ооруттубу? Мен жыйган жети сарай дүнүйө баары сен үчүн. Төгөрөктүн төрт бурчун төрт айланта кыдырайын, сен үчүн ат күлүгүн, куш кыраанын табайын! Ок өтпөс тонду жабайын, — десе да былк этпеди, ала чапан кожолор дуба окуса да козголбоду.

Атасы Ысмайыл, апасы Күмүшай келип жалынды. Кичинесинен бирге өскөн жакшы көргөн эжеси Кишимжан канатын каккылап, ийилип турду.

— Кагылайын иним, Семетей, капкалуу шаардын¹ чоң каны да таарынат бекен?! Сен ушинтип таарынсаң биз кантебиз? Иним, туруп тамак жечи. Кыйрата тургансып алыстан мен эжекең өзүм келдим. Балакетиңди алайын, мени уят кылбачы. Турчу эми, — деп колтугунан кытыгылай сүйлөгөндө Семетейдин каары ошондо чындап келди.

— Бейбак, колуңду тарт! Бул жерде кытыгыласа күлгүдөй сенин ала турган күйөөң жок! — деп оройлонгондо эжеси ызасына чыдабай ыйлап жиберди.

— Эшекти канчалык ардактап бакса да, эч качан тулпар болбойт тура! Сөөгү башка бу кыргызды биз канчалык жакшы көрбөйлү, тууган болбойт окшойт. Түкшүмөлдөп тымызын, бирөөдөн сөз укса керек. Көздөгөнүң эле ошо болсо, бизди коркутпай кыргыз элиңди, Каныкей энеңди таап ал! — деп бакырды, эжеси Кишимжан.

Букар шаардын ала көөдөн төрөсү Көлөй деген каны келип, жалына баштады.

— Ай кулунум, кимге таарындың, мага айтчы! Деги, ушу чөлкөмдө сени таарынта турган балбан, же дөө барбы?! Өөдө турчу, береним². Алыстан келген жоо болсо, айкырышып келейин, кылга байлап жанымды, жеңип же жеңилип, кырчылдашып көрөйүн. Он эки күндөн бери наар албай,

¹ Капка, капкалуу шаар — согуштук коргонуу максатында курулган чептер.

² Береним — эр, азамат.

таарынып жатып алды деп уктум. Андыктан мобуну ичиپ жиберсең, ичиң кызып туруп кетесиң. Менин буйругум боюнча атайын сен үчүн тарттырган шербет, — деп алтын чөйчөккө¹ толтура шербет куюп сунду.

Ошондо да Семетей жаткан ордуна козголбоду. Арданып кеткен Көлөй кандын түрү бузулду.

— Балам, улук боюмду кичик кылып келсем да болбодуң. Мен кыргыз элинди кырып салган жокмун. Каныкей энеңди кууп жиберген Абыке, Көбөш эмесмин. Жөнү жок бизди коркута бербей! Ушу турган Букарда Манас атаңдын өчү жок. Сени бала кылып багып жүргөн Темир кандын башы жок. Эзелтен айтылып келген желке тон болбойт, жээн эл болбойт деген кыргыздын макалы тура экен, — деп кыялы чоркок Көлөй кан ачуусун Семетейден чыгарып алды.

— Көлөй кан, сен туура айттың! — деп Семетей жаткан жеринен ыргып турду, Көлөйдү сыга кучактады. — Эжем деп жүргөн Каныкей энеме жетейин, кийин кыргыз элиме кылчактабай кетейин!.. Өзгөгө султан болгуча, өз элимдин колунда ултан болуп² өтөйүн! Жети атам жашап өткөн, жетилбей жетим кеткен жерим Таласка кетейин. Букардык каршы алса, кагылыша кетейин!.. — деп Семетей Каныкей энесине бет алып жүрүп кетти.

Семетей тамак ичпей, эч ким менен сүйлөшпөй, он эки күндөн бери ооруп жатат деп уккан Каныкей байкуштун айласы куруду. Уккан күндөн көз жашын тыя албай буркурап ыйлай баштаган. Таң атпай уулун көздөй аттанган. "Семетейдин ооруганы чын болсо, аны ажалы тооруп турса, бу жалган дүйнөдө жашоонун кызыкчылыгы барбы?", — деп канжарын кынынан сууруп алууга, өзүн курмандыкка чалууга даяр келатты. Каныкей жолдо эстен танып, алсырап жатып калган кезде, уулу Семетей жете келип, кол сунду.

— Айланайын энекем, амансыңбы, барсыңбы?! Кырааным энем, толкуган көлдөн жетимди куткарып алар кемесиң! Куураган менин кубанчым, эжекем десем, энемсиң! Айланайын берекем, алты арамдын айынан качып келген

¹ Чөйчөк — ичи чуңкур оюлган, суюктук куюуга ылайыктаншкан буюм.

² Ултан болоюн — өз элиме кулдай кызмат кылайын деген мааниде.

энекем! Он экиге келгенче, оролуп элди көрбөдүм. Азапты тарткан энеке, айтчы мага, элим кайда, жерим кайда?! — деп Семетей шолоктоп көз жашын төгүп жиберди.

Көп өтпөй капкалуу Букар шаарга кирип келишти. Каныкей энеси калк кадаасын сактап кеп баштады.

— Кагылайын кулунум, ичимдеги кара муңумду, кайнап жаткан ачуу шорумду айтайын. Жылгындуу Кең-Кол, кең Талас жердин сырын айтайын. Семетей, мени жакшылап тыңда. Букардан чыгып жол жүрсөң, алты күндө Гүлтокой деген жерге жетесиң. Ошол жерге барганда атыңды чалдырып, өзүң эс алып ал. Анан айтылуу Кокон шаары көрүнөт. Шаардыктар көбүнчө бозо салышат. Бирок шек кылган адамдын бозосуна уу кошуп беришет. Ошо уу кошулган бозодон ичирип, сени байлап албасын, Абыке, Көбөш арамга сүйүнчүлөп барбасын!

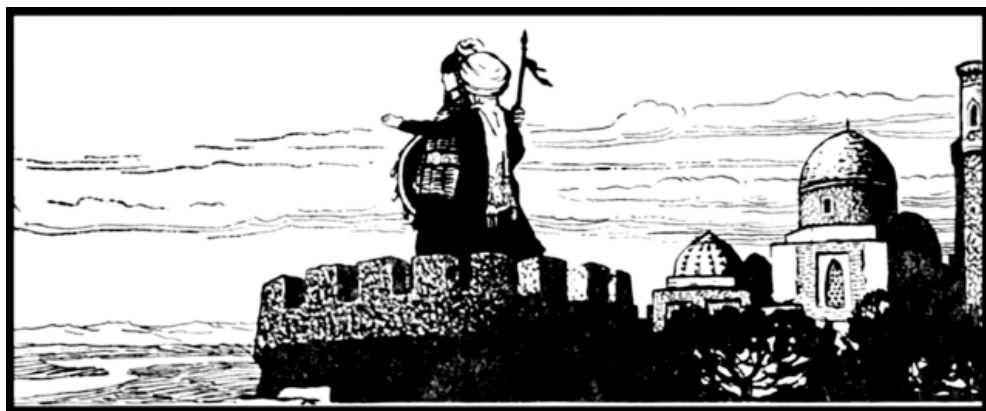
Андан аман өтсөң Сырдайраны бойлойсуң, Чыйырчык, Салар деген эки өзөнгө барасың. Өзөн боюнда олуя өткөн мазар¹ бар, ошого сөзсүз зыярат² кыла өт. Андан ары барганда эшилме кумдуу талаа чыгат. Ошо талаанын оң жагы менен жүрүп олтурсаң Олуя-Ата жерине, андан Жорго деген белге жетесиң. Ошо белге чыксаң бөлтөк-бөлтөк белдер, адыр-адыр жерлер көзгө урунат. Сен издеген жылгындуу Кең-Кол жер ошол, издеген кыргыз элиң ошол жерде.

Ошол жер Үч-Кошой бөксөсү деп аталат. Так ошол жерден кан Бакай абаң кол башындай сур күчүк таап алган. Ал кийин чоңоюп көк жалдын ырысына Кумайык деген ит болгон. Атаңдан калган Кумайык айбандан эстүү жаныбар. Атаң Манас акка моюн сунганда³ алты күн тамак ичпей аза күткөн. Кумайыкты көр Көбөш эмдигиче алдап кармап алгандыр, аңга алпарып салгандыр. Аюуга салса тиштебей, улуп жатып алгандыр. Ошондо ачуусу чукул Көбөш кан сүйрөтүп жүрүп ургандыр. Көбөштөн качкан Кумайык үмүт менен көрүнгөн жерди шимшилеп, сени күтүп жүргөндүр. Уулум, сен ошо Кумайыкты кор кылба! Ошо бетте оттогон, чолок кула бээни

¹ Мазар — зыярат кылуучу, сыйынуучу касиеттүү жер.

² Зыярат — мазарга, касиеттүү жерге барып сыйынуу.

³ Акка моюн сунганда — каза болгондо, өлгөндө.

мууздап, Кумайыкка таштай кет. Казы, карта жеп бир жыргап алсын, байкуш.

Атаң өлгөндө анын Акшумкары алтын туурун талкалап, жибек боосун тытып, айды көздөй сызып кеткен. Ошо Акшумкар сенин келээриңди билип, жол күзөтүп жүргөндүр. Боор жүнүн чачып, жумуртка басып жаткандыр. Эмдигиче жумурткасын жаргандыр, балапаны темир канат болуп калгандыр. Кууну көлдөн учурбай, казды көлдөн учурбай тирүү баскан куш ошол, атаңдан калган мүлк ошол.

Аңдан ары барсаң Талас суусуна кез келесиң. Ал азыр ташып, аябай кирген болуу керек. Сен ал суудан коркпогун, түз киргин. Көк жал атаң Манастын арбагы тирүү шер эле. Сен сууга кирсең, кайтара турган кара чаар кабыландын арбагы бар болсо капталыңдан чамынат. Чолок көк жал арстаны жандай салып чамынат. Найза¹ менен топ бузган, чоң чабуулда окко учкан аяш атаң Алмамбеттин арбагы азыр бар болсо Сарала атын теминип, ал да алдыңдан көрүнөт. Анын бери жагында ач кыйкырык, куу сүрөөн, алышса арстандын тиши өтпөгөн Акбалтанын Чубагы, Ажыбай экөө жолугат. Анын ары жагын карасаң уйкусу сак, атка жеңил, тайга чак кан атаңдын Сыргагы чыгат.

Бет алдынан карасаң, ай менен күндүн жаркынынан, көктө сызган булуттун салкынынан жаралган, алтын менен күмүштүн ширөөсүнөн, асман менен жердин тирөөсүнөн жаралган, алты миң эрдин сүрү, ак жолборстун түрү бар,

¹ Найза — учуна учтуу темир кадалган курал.

мандайы жарык, ак жолтой, кайраты катуу сан колдой¹, Аккула сындуу ат минген, Аколпоктой² тон кийген атаң Манас жолугат. Кулунум, колдоп берчү жер ошол. Ушундай белги болсо, каалаган жериңе бара кел. Андай белги жок болсо, турган жерден кайтып кел!

Анткени, сенин атаң бел байлаган мээнетке белги болчу, кыргыз журтунун шери болчу. "Эл четине барам, элимдин кегин алам", — деп Каканчынга³ кирген Манас, далай эрлерден айрылган... Ошо чоң казатта⁴ калың кытай журтунун туусу жыгылган. Ошондо кытай улуктары биригип, кыргызга көп тартуу берип, бири-бирине тийбеске ант кылышкан. Атаң айкөл Манас Бежинге кан болгон. Бирок кыйды баатыр Коңурбай тараптардын тынчтыгынан пайдаланып, атаң Манасты алдап, колуна өз ажалын карматып кете бериптир. Чет Бежин шаарында, Кара-Суу деген дарыя боюнда Манас кабылан суу жээктей бастырып келаткан болот. Сакчы болгон Ажыбай алты бута артта калып калат. Шайтан алгыр, так ошо саатта кашайып көзү илинип кетиптир. Ошондо калмактын каны, эр калча⁵ Коңурбай бекинген жеринен чыгат. Ууру мышыкча атаңдын артынан акмалай барып, айбалтасын керилте шилтеп алат. Түнкү кобур-собурдан чочуп ойгонгон Ажыбай Карткүрөңүн чапкылап келип, Алгара тулпарын минген Коңурбай арамды таппай, өкүттө калат.

Атаңдын көрү дүнүйө! Ошондо мен катын болбой, эр болсом, жансакчысы атаңдын Ажыбай болбой, мен болсом, чийбейт белем сызыкты. Кебез белбоо, кең өтүк, калмактын каны Коңурга көрсөтпөйт белем кызыкты. Сынабайт белем күлүктү, качыра сайып калчаны, салбайт белем бүлүктү!..

Атаң жараттан турбай калганда, акырет көздөй кетерде⁶ керээз айткан. "Каны өлгөн айымдын төркүнү жакын. Талас сага жер эмес, көрө албай жүргөн алты арам силерге таптакыр эл болбойт. Андыктан Темир кандын шаарына барып күнүңдү

¹ Сан колдой — он миң, эбегейсиз көп аскер маанисинде.

² Аколпок, Аккүбө — жоокерлер согушта кийүүчү ок, жебе өтпөс тон.

³ Каканчын — кытай падышачылыгы.

⁴ Казат — кыргын согуш.

⁵ Калча — өңү, түрү суук адам.

⁶ Акырет көздөй кетээрде — бу дүйнөдөн каза болоордо.

көр. Өлгөндө көргөн чунактын ырымын кыл! Мойнуна тумар тагып, чыбыгын кыркып, итаягын аттатып, иниц Ысмайылга бала кылып бер! Жашы он экиге келгенде, каруусу күчкө толгондо, акылы зирек болгондо элин, жерин эске сал. Арбагым анда бар болсо, жолунан тосуп алармын", — деп кан атаң убада кылган. Атаңдын арбагын сыйлап, энекең мен так ошондой кылдым, берекем. Азыр ойлоп көрсөм, ошондо Манас атаңдан чын айрылган экем.

Жетимим, дагы угуп ал! Таластын бери бетиндеги Эчкиликтин кара тоосундагы Кең-Колдун кыйгач жайыгындагы Кара зоону ойдурдум. Киребериш жагына жалгыз киши баткыдай эшик калтырдым, а ичин беш жүз киши баткыдай кең жасаттым. Дүнүйө, мүлк аябай, алтындан түркүк койдурдум, үстүндөгү кара сууну ичи менен жүргүздүм. Алтымыш уруу жерине жакут, көөхар аралаш чырак кылып калтырдым. Жата турган жайына арча күлүн чачтырдым. Бакай, Кошой, Төштүк баатырларга жашырбай чынын айттым. Себеби атаң жатчу жайды жасоого атактуу уста чакыргам. Жумуш караңгы түнү гана жүргөн. Бирөө билип калбасын деп айланасын чалдыргам, келип-кетер маалында усталардын көздөрүн баарын такай таңдыргам. Кайсы бирин айтайын, жалгызым, ушундай болгон санжыргам...

Анан жер жүзүн бүт чалдырып, күлбото¹ деген чополуу ылай чыкчу жерди билдим. Нечен төөгө жүк кылып, ошо күлботодон алдырдым. Алты миң эркеч бир сойдум. Кылын кыймалап тыттырдым, майын эритип куюп, күлботону алтымыш кетменчиге аябай ийлеттим. Кыш куйдуруп, отко бышырдым. Тогуз кылым өткүчө бузулбасын деп атаңа күмбөз салдырдым. Боорун кооздоп, кыялда жүргөн Каканчын кагышын, калмактардын чабышын, баатырлардын урушун сүрөткө тарттырдым. Эч кимисин калтырбай, эч нерсесин унутпай баарын баткыздым.

Андан ары тартканда, Жар-Кыянын жалгыз чубама жолундагы түздөн көп төөнү көрөсүң. Ошо төөлөрдүн ичинде төө атасы Боз буура, төө энеси Куу инген сени күтүп жүргөндүр. Айбан да болсо сени көргөндө өркөчтөрү

¹ Күлбото — чополуу ылай, топурак.

телкилдеп, чуудалары селкилдеп, тегеректей зыркырайт, тегиз боздоп чуркурайт. Ошол төөлөрдү көргөндө көңүлүң жаман бөлүнөт. Төөлөрү минтип турса, адамы кандай болот деп көзүңдүн жашы төгүлөт.

Төө ичинде атаң Манастан калган Желмаян деген төөгө быйыл токсон беш асый болот. Биз Таластан качканда бөдөнөдөй бүгүлүп, көзүнүн жашын төгүп калган. Ошо Желмаян төө күчтүү кезинде атаң Манас кабылан ок-дарысын артып, жоолашкан жагына тартчу тура. Сен барганда Желмаян дароо жетип келет. Сени бир жыттап, кан атаңдын күмбөзүн карай качат. Андан өтүп атаңды көмгөн Кара зоого барат. Энесин жоготкон ботодой боздоп, Желмаян төө Кара зоону жазданып, ноктосун жерге бек кадап, жатып берет. Камчыласаң да турбайт, бир козголуп койбойт. Ошондо ойлонбой, о дүйнө кеткен атаңдын арбагына багыштап Желмаянды чалып жибер. Башындагы алтын ноктону канжыгаңа бөктөрө кел. Ошондо энекем айткан сөз анык экен деп мага ишенип каларсың.

Эң кызыгы Таласта. Аман барсаң, ал жерде Бакай деген аксакал карыяга жолугасың. Атаң Манас көк жалды сайып жүрүп бак кылган, ээрчитип жүрүп эр кылган, үзүлгөнүн улаган, чачылганын жыйнаган ошол Бакай карыя. Кайран абаң, кан Бакайдын эки көзү ириңдеп, көкүрөгү кирилдеп, тирүү болуп элде, же өлүү болуп жерде жок, "Көк жал Манас өлбө!" — деп куруп жүргөн кезидир. «Тилегимди качан берет, жетимим качан келет», — деп улуп жүргөн чагыдыр. Кулунум, Бакай абаңа эсен жолуксаң, кан атаң Манас ордуна медресе болчу жан ошол... Аны тапсаң, андан эч жамандык көрбөйсүң, Абыке, Көбөш арамдын зордугуна көнбөйсүң.

Муну мындай таштайын, эми атаң Манастан калган сегиз жоо-жарак мүлкүнөн баштайын. Пил териси капталган, сары желим чапталган буюмга көз кырыңды сал. Атаңдын чымын тийсе "чыңк", чертип койсо "диңк", камчы чапса, койчагырдай "зыңк" эткен добулбасы бар эле. Жылкы тийип, куш салсаң ошонун кереги абдан тийет. Атаңдан калган ошо добулбас¹ Жакып кандын колунда. Алчу болсоң мүлк ошол.

¹ Добулбас — согушта урулуучу барабан.

Сырты жылма өгөөлөнүп күмүш менен бөлөнгөн, кароолун калкайтып алтындан чыгарган асыл буюм көз жаздымда калбасын. Себеби аны кундагын кооздоп сырматып, сары алтын зымга чырматып, аткан жоосун өлтүрбөй койбогон, кемтиги жок кылып чебер уста жасаган. Ал — тарс эткенде түтүндөн мурун ок жеткен, алыс-жакынды ылгабаган, болоттон соккон Аккелте¹ мылтык. Ойноп атса — очогор, чындап атса — замбирек, туруп атса — койчагыр, жакынды атса — жазайыл. Атаңдан калган Аккелте көр Көбөштүн колунда. Алчу болсоң мүлк ошол.

Саратанда кыйдырып, салкын жайда кургаткан кара болот, бөрү тил, тийген жерин ырбаткан баалуу буюм бар. Жайы колдон тайып кетет деп ага кош бүлдүргө тактырган. Кышы колго жылуу деп баркыт менен каптаган, кыйындарга сындаткан, атаңдан калган Сырнайза² менен эшик эндүү Айбалта Абыке кулдун колунда. Айланайын медедим, алчу болсоң мүлк ошол.

Алтымыш ирик тандап, аябай семиртип, кербенчилерди базарга айдаган. Ириктен түшкөн пулга³ ак була сатып алып, Аколпокко салдырган. Жарашыктуу бүрдүрүп, келеби менен урдурган. Буланын арасына коргошун өгөп тундурган. Шырыгына чыдабай уздун көбү жадаган. Ошо бараңдын огун кайтарган, найза сайса өтпөгөн, жаанын огу тешпеген атаңдан калган Аколпок көр Көбөштүн колунда. Кагылайын кулунум, алчу болсоң мүлк ошол!

Шиберге койсо өрт кеткен, шилтегени мурт кеткен, түнү кындан суурулса, өрттөй болуп кызарган, шилтегенде душманга аркан бою узарган, балдагы алтын Ачалбарс⁴ кылыч Көбөш көрдүн колунда. О, балам, алчу болсоң мүлк ошол!

Текенин териси бышык болот деп отуз теке аттыргам. Жыдытып жүнүн алдыргам, ашаткыга кандыргам, мыктылап сонун ийлеткем. Сапсары кылып боётуп, жылан боор бүктүрүп, жымырайта бүктүргөм. Багелегин кайрып, басма кылып сайдырдым. Мылтык атса, ок өтпөс, отко салса, чок

¹ Аккелте — байыркы мылтыктын түрү.

² Сырнайза — баатырлар колдончу найзанын түрү.

³ Пул — акча бирдиги.

⁴ Ачалбарс — болоттон жасалган кылычтын түрү

өтпөс кылып жасаткам. Тартып койсо, чоюлат, коё берсе, жыйылган Кандагай¹ деп аталган атаңдан калган тери шым Абыке кулдун колунда. О, балам, алчу болсоң мүлк ошол.

Атаңдан калган Тайбуруул ат олжого келген. Аныгы Текелик деген жерде атаңа чылбырың куру кетпесин деп акылы артык кыз Сайкал Тайбуруулду тартууга берген. Желгенине жел жетпеген Буурул ат жалпы кыргыз журтуна да жаккан. Алтымыш асый болгончо азуусун сөйкөп карыбас, Абыке, Көбөш арытса, арамдар такыр жарыбас! Ал сенин ырысыңа бүткөн ат, анткени Буурулуңду мингенде, душмандын көөнү куурулат.

Кагылайын кулунум, барганда баарын өз көзүң менен көрөрсүң. Атаңдын күмбөзүнө барып, жашыңды да төгөрсүң. Бирөөнүн жалган сөзүнө ишенип, өзүңдү өзүң кыйнаба. Оболу кан Бакай абаңа барып жолук. Ал эмне десе ук, айтканына көн! Эсен барып, аман кайт кулунум! Сени касиеттүү Манас атаңдын арбагына тапшырдым! — деп Каныкей Актулпарды мингизди, темир соот жоо-жарагын² кийгизди.

Капкалуу Букар шаардын кары-жашы чуркурап, Каныкей менен Чыйырды энеси буркурап, Темир кан баштап баары жаш баладай жаш төгүп, узатып турду.

— Кагылайын туугандар, элибизде тулпарды минген турбайт, тууганга жетпей тынбайт деген сөз бар. Ошонун сыңарындай, эми мен аттанайын. Кош, апаке, берекем! Кош, Манасты тапкан энекем! Элимден айланып кетейин, тезинен адашкан мен байкуш, өз эли-журтума жетейин! — деп Семетей баары менен жүгүнө, кош айтышты. — Аман бол, Букар эли! — деп Актулпарга жол берди...

СЕМЕТЕЙДИН ТАЛАСКА КЕЛИШИ

Семетей Каныкей айткан дарыяларды кечип, ашууларды ашып, адырларды басып, кең Таласка кирип келди. Адырлуу белестен Кумайык ит кош кулагын чунайтып үрүп чыкты. Айтайын десе тили жок, бирок Семетейим келет деп билип

¹ Кандагай — тоо текенин терисинен жасалган шым.

² Соот — жоокерлер согушта кийчүү болоттон жасалган кийим.

жүргөн кези экен. Семетей Кумайыкты караса мойнунда энеси айткан алтын каргысы жүрөт. «Атадан калган мен карып, талаалап жүргөн сен карып», — деп Семетей атасын көргөн немедей Кумайык итти кучактап алып жаш төктү. Энеси Каныш айткандай, жолуна кула бээни айтуяк¹ чалды, Кумайыкты канына тойгузду, андан ары сапарын улантты.

Таластын ташыган суусуна киргенде кырк чилтен² колдоду. Атасы айкөл Манас баштаган Алмамбет, Чубак, Сыргак, Ажыбай баатырлар коштоп жүрдү. Ак күмбөзгө келгенде мууну бошоп, колун бөйрөгүнө таянып, катуу өксүп тураду.

— Айланайын атаке, он экиге чыкканда араң келдим. Маралды айдап уй кылган, алышкан жоосун буй кылган арстаным, атам өлдүңбү?! Чоочун жерде тентиген ары жок уулуң мен келдим. Атанын жүзүн көрбөгөн, өзүңдөн таалим албаган, мендей байкуш бар бекен?! Өзүңдүн көзүң өткөндө, өксүгөн элдин ичинде кызматыңда турбадым. Кагылайын атаке, сени менен бирге жатууга көрүңдө орун бар бекен?! — деп өкүргөндө табият кошо ыйлагандай дүңгүрөдү.

Күмбөздүн ичи күңгүрөп доош чыгарды. Бу апасы Каныкей айткан белги. "Белги чыкса атаңдан калган мүлктөрдү көрүнөө барып ал, белги жок болсо кайта кел", — деген энеси Каныкей. "Энемдин ошо айтканы чын келди. Ата, апама ыраазымын", — деп Семетей жолун андан ары улантты. Жолдон төөлөр кезикти. Апасы айткандай, төөлөр Семетейди тегеректеп

¹ Айтуяк — жакшылык-жамандыкка ырым кылып союлган мал.

² Кырк чилтен — кишилерди колдоп-жөлөп жүрүүчү олуя адам.

жыттап турушту. Төөлөрүн жоготкон Бакай серепчилеп караса, жерин душман чалгансыйт, кайра имерип караса, айкөл Манасы келип калгансыйт.

— Же, бу кыраакы Каныкей байкушум таптаган Семетей келип калганбы?! Же башкабы?! Кантсе да бир сынап көрөйүн, — деп айкырып, качырып кирип барды...

Семен солк этпеди. Күлүмсүрөй карыяга салам айтты.

— Балам, уругуң ким, кайсы айылдансың? Атың чарчап, өзүң арып, алыстан жол жүрүп келгендей туюласың? Балам, кай тарапты карай жол тартып баратасың? Мага окшогон куураган чалга, жашырбай чыныңды айт. Анткени, жалгыз медерим тентип кетип, он эки жылдан бери дайын оту жок. Келер кези болду эле, бирок эмдигиче билинбейт. Кыргыз журту баатырыбыз качан келет деп күтүп жүрөт, — деп Бакай сакалынан ылдый жашын төгүп, боздоп ийди.

— Айланайын абаке, мен жетим жүрүп жетилген Семетеймин! Акшумкардай айланып, акыры эл деп, сиз деп калкыма кайрылып келдим. Сиздин көзүңүздөн аккан жашыңызга карап, чындап жаным кашайды. Алдыңа чырагың келди, тосуп ал! — деп Семетей Бакай менен кучакташып көрүштү, арманын айтып эришти.

— Кагылайын чырагым, Манастан калган туягым! Ургаачынын узу, Каныкей эсен жүрөбү? Манасты тууган байбиче, чоң энең эсен барбы?! Темир кандын шаарына силер качтыңар, бул жакта теңдигимден айрылып, мен калып калдым. Арбак ургур, алты арам белимди кайрыды, элимден ажыратты. Арманым көп, Семетей кулунум. Эмнеге Манастан мурун өлбөдүм, же Алмамбет, Сыргак менен тең кетпедим. Чоң атаң менен эки агаң аман-эсен. Ортого мышык аралатпай, убактыны кетирбей үстүнө кирип баралы. Жүр кулунум, — деп Бакай Семетейди ээрчитип алды.

Чоң атасы Жакыптын айылына жеткенде:

— Кагылайын каралдым, Жакыпка алдын кабарга барайын. Айылда болсо сүйүнчүсүн алайын, сөзүнө чалгын чалайын. Анан сени ээрчитип барайын, — деп Бакай Жакып менен Бакдөөлөттүн өргөөсүнө кирип кетти.

— Сүйүнчү, Жакып! Сүйүнчү! Тентип кеткен чырагың, Семетейкелди, сүйүнчү! Каным менен Канышам сүйүнчүңөрдү бергиле! — деп Бакай кубанып, сүйүнчү айтып турду.

Сүйүнчүгө кубанбай Жакып тескери карай толгонду. Оор үшкүрүп отуруп алды.

— Болсун, Бакай болсун! — демиш болду, бир аздан кийин ооз учунан. — Кудай тилегибизди берген тура! Бакай, баламды бачым алып кел! — деп кан Жакып Бакайды жөнөтүп жиберип, куйтулана аялы Бакдөөлөткө кайрылды. — Жойпуланган Бакай кеттиби? Кетсе, сөзүмдү ук. Тсс-с, акырын бирөө билип калбасын. Бакай бузуку Семетейдин башын айландырган болуу керек, Жакыптын тукуму жакшылык кылбайт деген шекилде. Туурга конбой жатып талпынган, чаппай жоону коркуткан, бу жашабагыр өлбөсө, балдарды уят кылат. Өзүң билесиң, жетилген жетим өжөр болот, өчөшкөнүн алмайын тынбайт. Абыке менен Көбөшкө эч жакшылык кылбайт. Андыктан корконтотпой, ана-мына деп кечендетпей тукумун үзөйүн. Өзүм ичкен идишке, анан Бакайга шербет куй. Семетейдин кымызына уу кошуп бер. Шербетти ичип Бакай дууласын, ууну ичип жетим уулансын! Байбиче, бол бачым, Бакай келгенче кымыз даяр болсун! — деп Жакып бир башкача шаштырды.

— О, кокуй абышка, өз балаңды өлтүрсөң башыбызга кандай күн түшөт! Кесепет чал, ууңду чылабайм, чыласаң өзүң чыла! Карыган кезде калжаңдап, балдарга дагы каргашаң тийгени турабы?! Өмүр бою артыңдан Манастын уулу Семетейди өлтүргөн деген жаман сөз калат! — деп Бакдөөлөт ынабай ордунан туруп кетти.

— Ээ, куу тумшук кемпир, сөзүмдү укпасаң өзүңдү койдой кылып мууздап салам! — деп кан Жакып кылычын кындан¹ сууруду. — Ээ, арам, сени өлтүрбөй койбойм! Кара тумшук кан кускур Семетейди эч качан балам деп ойлобойм! — деп кылычын тамагына такаганда кемпири коркконунан чыныга ууну чылады.

— Ушинтип, чыны менен чырпыктай баланын жаны сынабы?! — деп Бакдөөлөт бакырып барып сулады...

¹ Кын — кылыч, канжарды алып жүрүүгө ыңгайлашкан буюм.

Ал аңгыча Бакай Семетейди ээрчитип кирип келди. Жакып менен Бақдөөлөт кара күчкө Семетейди кучактады, бышактап көз жашын кылгыртты.

— Кагылайын, жалгызым Семетей, — деп кайгыргандай кеп баштады, чоң атасы Жакып. — Энең Каныкей жайсыз киши эле. Арстаным Манас өлгөндө тилди албай чоң энең экөө кошулуп качып кеткен. Кайсы бирин айтайын, атаңдан калган туурга акыры келипсиң, балам. Атаң Манас жашынан кымызды жакшы көрчү. О, байбиче, Бақдөөлөт! Урматы улук Бакай менен Семетей балама кымызыңдан куйсаңчы! Жол жүрүп аябай чарчаса керек, суусап келген конокторго адеби менен сунсаңчы! — деп кан Жакып байбичесин бир башкача шаштырды.

Бақдөөлөт шашыла төгүп-чачып кеселерге кымыз куйду. Бирин Бакайга, экинчи кесени Семетейге кош колдоп сунду. Кесени колуна алган Бакайдын башына ардемелер кирди, бирок ойлонбой тартып ийди. Семетей кесени колуна алганда: “Чоң атаңа сунбай кесенин ичиндегини ичпегин”, — деген абасы Бакайдын кебин эстеди.

— Чоң ата, сиздин жолуңуз улук, адашып жүргөн уулуңуздуң колуна өзүңүз алып жибербейсизби. Сизден мурун мен кантип ичейин. Ичип, алыстан келген уулуңузга батаңызды бериңиз. Тилегиме үйүңдөн жеткендей болуп калайын, — деп Семетей алтын кесени тура калып, чоң атасына кош колдоп сунду.

— Кулунум, биз азыр эле ичип олтурганбыз, — демиш болду чоң атасы, шойкону билинип калгандай алаңдап. — Балам, мени ич деп кыстабай эле койчу. Андан көрө өзүң алыстан жол басып, арып- чарчап келдиң. Аябай суусаган болушуң керек. Ичип жиберсең суусунуң канат, сергий түшөсүң. Ич, ичип жибер, Манасымдан калган жалгыз туягым, — деп Жакып ичпей койду.

— Чоң атамдан мурун мен кантип ичип калайын. Ал ичпесе, мен да ичпейм! — деп Семетей босогодо турган итаякка кымызын толтура куюп койду.

Ысыкта суу көздөн учкан Жакып кандын Даңгыт, Мангыт деген иттери итаяктагы кымыздан шалап-шалап ичкенде эле

тырайды, экөө эки жерге кулады. Эки көзү жалдыраган Жакып кан не кылар айласын таппай ордунда катты. Ичинен эми соо калбайм деп ойлоду. Бирок Семетей ага көңүл бурбады.

— Атам Манастан калган мүлктү алып чык! — деп Семетей Бақдөөлөткө ачуу кыйкырды.

— Сабыр кыл, кулунум! Жаңылбас жаак, мүдүрүлбөс туяк болбойт. Жаңылып калган чоң атаң Жакыпка таарынбай кетелик, — деди акылы зирек Бакай, Абыке менен Көбөшкө бара жаткан кыя жолдо. — Жакыптын иттигин көрчү, ушу убакка дейре котур ташын койнуна катып жүрүптүр! Семетей, кудайым сактанганды сактайт, дагы абайлайлы. Абыке менен Көбөштүн айылына келип калдык. Алдын мен барайын, айылда кандай кеп-сөз болуп жатат билейин. А сен кулунум, менин артымдан акмалап акырын келе бергин! — деп Бакай ак сакалын жайкалтып, Бозчолок атын чайпалтып, көөлдөгөн Көбөш канга алыстан салам айтып түштү.

— О, Көбөш, бегим эсен барсыңбы?! — дегенде эле сөзүн оозунан жулуп алды, беги.

— Саламга жутаган эч ким жок! Эмнеге келдиң, тез айт! — деп туураланды Көбөш кан Бакайды жактырбай. — Сенсиз деле иш чачтан көп!

— Каркылдаган кан Көбөш, — деди Бакай ачуусун басып. — Канатың келди тосуп ал, тентип кеткен ининди кадырлап элге кошуп ал! Сүйүнчү, журтум, сүйүнчү! Өлгөн Манас тирилди, о дүйнө кеткен айкөлдүн өлбөгөнү билинди!.. — деп Бакай айтып сөзүн аяктай электе Көбөш кан кол бакан¹ менен башын жара чапты.

Башынан кара кочкул кан кетти. Жана чаап биротоло тындым кылайын дегенде, кырк чоро чурулдап келип, арачылап калды.

Семетей келди дегенди уккан эл алдынан тосуп чыгалы деп бирин-бири чакырып, чогула баштады. Кубангандан бары толкунданып турду.

— Абаке, Көбөштү арбак урду. Сизге колу тийди. Сабыр кыл, аба. Күнөөсүн кечир. Жетилип жетимиң келсе, кантип карап турайын, — деп Абыке элдин ызы-чуусун угуп, жүрөгү

¹ Кол бакан — челек менен суу ташый турган жыгач буюм.

түшүп калды. — Өзүм алдынан тосуп чыгайын, көтөрүп аттан алайын. Манастан калган эл-журтун, өз колуна берейин! Каныкей ит Көбөштү арам деп туура айтыптыр. Адам болбой, ошо арам бойдон калды го. Менин күнөөмдү кечир, абаке, — деп Абыке кара күчкө кайгырып турду.

— Арамдар кылчу мындай иштерге сабыр кылбасак болбойт. Абыке, камынып тур, арстандан калган туякты ээрчитип келейин. Эл бир сүйүнүп алсын, — деп Бакай жетип келсе, Эр Семетейдин кара жаны кашайып турган экен.

— Семетей кулунум, элиң келди, элиңе салам бер. Бу Абыке деген сенин агаң, — деп Бакай карыя жаман ишти жакшыга жайгарып койду.

— Семетей чырагым, чырпыктан өсүп жетилген чынарым, Аман келдиңби?! Эли, жерин сагынган жеңем аман жүрөбү? Жериме жетип алсам деп дегдеген Чыйырды энем аманбы?! Букарга силердигентиткен көр Көбөштүн чатагы. Ал кан болуп алып, эч кимди укпай, өз билгенин жасады. Иттигине барып Каныкей менен касташты, ургаачы менен басташты. “Абыке, сага Канышты¹ алып берем”, — деп аябай чырды баштады. Каныкей ынабай койгондо, айылды чаап таштады. Ошондо сенин жаныңды калкалап Каныкей төркүнүнө кире качкан. Эми ошо кеткен иним, минтип аман-эсен эр жетип тууруна конгону турасың. Мобу турган кыргыз эл сеники. Керилип жаткан кең Талас, Сары-Өзөн Чүй, жер сеники, Семетей! Атагы кеткен чоң ордо, үй сеники, Семетей! Жайылып жаткан сан кара мал сеники, Семетей! Айланайын жалгызым, мындан башка да атаңдан калган аманат. Жоого кийчү мүлкү, алты ай чапса арыбас Тайбуруул сындуу тулпары бар. Аманат жандын эрмеги атаңдан калган шумкар бар. Карыя Бакай өңдүү калкына кадыры сиңген карысы, казына толо дүнүйөң бар! — деп Абыке буркурап арманын айтып турду.

— Абыке, аныгын айтты! — деп атпай кыргыз журту чурулдады.

— Калайык, Абыке агамда күнөө жок экен. Сөзүнө ыраазы болдум. Карыса да жеңеңди алып берем, өзүмө ата кылам. Жеңеси тийбейм деген соң Көбөш кантип желикпей койсун, ургаачынын сөзүнө? Абыке, Көбөш эки агам өргө чыксам

¹ Каныш — кандын аялын ушинтип аташкан.

өбөгүм, ылдый түшсөм жөлөгүм болгула! Калдайган элим эсен барсыңбы?! — деп Семетей эли менен учурашты.

— Жалгызыбыз аман болсун, арбактар жардам болсун, атанын бакты толсун! — деп Бакай баштаган эл бата берди.

Абыке коштоп, баарысы чогуусу менен баатыр Манастан калган Аккелте мылтык менен Аколпок тонду, атагы чыккан Сырнайзаны Семетейге бер деп Көбөшкө келди.

— Мен агамдан калган мүлктү кантип берем. Семетей өзү келип алсын, андан көргөндү көрөм, — деп Көбөш тантыганда калк тунжурай түштү.

— Көбөштүн бу кандай кордугу, жетимге кылган бу кандай зордугу! Элибизде ээси келсе, бээсин бер дейт. Мындай шумдукту укпаптырбыз. Кара ниет Көбөш кан болмоктон дөө болсун, Семетейдин мүлкүнө кантип Көбөш ээ болсун?! Абыке, агаңдын бу кандай жоругу. Семетейдин мүлкүн алып бер. Ай, Бақдөөлөттүн балдары, ченем менен кутургула! — деп калың журт кыйкырып турду.

Анан эл Семетейге Тайбуруул атты туура тартты. Семетей Тайбуруулду булкунтуп минди. Ойку-кайкы жулкунтуп, Абыке менен Бакайга айланып келди.

— Айланайын абаке, атамдан калган Акшумкар кайда?! — деген суроо салды.

— Ай, кулунум, — деп сөзүн баштады Бакай. — Атаң Манастын көзү өткөндө, кордукка чыдабай туулуп өскөн тоосуна учуп кеткен. Сени келет деп күтүп жүргөн кезидир. Тыңшачы балам, үнү чыгабы?! Асманды жакшылап карачы, мага караганда сенин көзүң курч эмеспи. Келгениңди туйган го? Куу-куу, Акшумкар! Жетимиң сени сагынып келди, санаасын баса көр! Куу-куу, Акшумкар! — деп кан Бакай куу-куулаганда кызыл түлкү кыядан кача берди.

Тилекти кудай берди деп, Бакай ичинен кубанды. Аңгыча, асмандын бети күркүрөп, тоо жаңырып дүркүрөп, шукшурулуп келип кызыл түлкүнү Акшумкар илип кетти. Тигиндейрээк барып, дөңгөчтүн үстүнө конду. Келе гой жетим, дегенсип чеңгээли менен түлкүнүн тумшугун капшыра кармап, силкинип-силкинип алды. Семетей чыдай албай чуркап барды. Акшумкарды колуна кондуруп, кубанычы койнуна батбай турду.

СЕМЕТЕЙДИН ТАЛАСКА КӨЧҮП КЕЛИШИ

Семетей арзып келген эли менен көрүштү. Атасынан калган жоо-жарагын бүт алды. Тайбуруудду минип, Букарды көздөй аттанды. Апасы Каныкейге, энеси Чыйырдыга шашты. Букардан көчүп кетүүгө бел байлап, көчкө шайланды. Энеси Каныкей арнаган он эки канат ак өргөөсүн кызыл төөгө жүктөдү. Темир кан көз жашын көлдөтүп, кызы менен небересинен эчтеме аябай, көп энчи берип узатты. Сары тазга тон жакшысын кийгизди, ат жакшысын мингизди. Ошентип, бала жолборс Семетей Таласка көчүн баштады. Журтуна ашыккан көч күн жүрүп, кээде тынбай түн жүрдү. Ошентип узак жол жүрүп отуруп Таласка келип түштү.

— Айланайын кулунум, мээнетим кайтты. Кудай ишимди оңдоду, түшүмдү туш келтирди. Таласка аман жеткениме миң мертебе ыраазымын, — деп Каныкей көчүн түшүрдү.

— Эл-журт, буюрса жетимдин көчү келди, бизге кудай берди! — деп Бакай көч келгенин, мал удургуп оттогонун көрүп, сүйүнө айтты.

— Энеке, айтканым айып болбосо журт которуп тигейин, — деп Каныкей үй тигилер кезде Чыйырды байбичеге кайрылды. — Анткени, бул жер баатырым Манас өткөн журт, башыма балээ жеткен журт, төрт түлүк малдан, эли-журттан айрылган журт.

— Айланайын энеке, жанымдагы ардагым абакем сөздү тыңдасын. Үйдү тигер тикпес анык жерин, ушу киши ылгасын!

— деп жаш Семетей чырылдап ийди. — Атам Манастын журту деп ырымдап, алыстан көчүп келдим. Бу атам Манас конгон майлуу журт, Манаска жаккан жайлуу журт! Киндик каным аккан журт, атпай кыргыз элине кан болуп, атам Манас өткөн журт! Шер Манас, эр Манас болгон журт, бакты-дөөлөт конгон журт, баатырлар өсүп-өнгөн журт! Ушул жерден аттанып, жоого жообун берген журт! — деп Семетей безилдеп ийгенде Бакайга макул кеп болду, Каныкейге эп келди.

Чогулган кыз-келин, билек түргөн жигиттер үйдү тиге баштады.

Семетейди көчүп келди деп уккан Абыке ичинен кубанды. Жакып менен Көбөшкө кабар кылайын, байбичеге Жакыпты баштап барайын. Ата салты эмеспи, Семетейге биз барбасак, барып тосуп албасак, ата бабалардын арбагы бизге ыраазы болбойт деп ойлонду. Кубанган бойдон иниси Көбөш канга келди.

— Көбөш, Семетей көчүп келди. Иттигинди карматпай, бир ачуунду мага бер. Оюңа жамандык албай, мени менен жүр. Чыйырды менен Каныкейге учурашып келели. Мен кан Жакыпты да айтып алайын, — деп Актелки атын жулкунтуп жөнөй берди.

— Сүйүнчү, ата, сүйүнчү! Манастан калган жалгызың Семетей көчүп келди. Эми сага кудай берди. Жетимдин жазыгы жок, ата-бала басташкан кылымда жок. Семетей балаң болбосо, сенде атаке, чын жери тукум деле калган жок. Ыйманы жок киши элең, өз тукумуңду өзүң үзүп салба. Башында ойлонбостон Каныкейдин чарбагын, айкөлүң Манас арбагын ойрон кылгансың! Айланайын атаке, энекем Бакдөөлөттү, эли-журтту, бала-чаканы ээрчители. Чыйырды байбиченин алдына баралы, байкуштардын муңкайгысын бөлүшөлү. Билген кишиге бизден айып кеткен. Чынын айтайын, көөлдөгөн Көбөшүң Каныкейди башынан жек көргөн, Чыйырдыга кек болгон, — деп Абыке күпүлдөп жиберди.

— Абыке, акмак, минтип жүрсөң сен оңбойсуң! Же акмактыгыңды койбойсуң! Элден чыккан жетимди тууган кылып, бизди туура жолго салам дейсиңби, тумшугу

жок, коркок ит. Семетей эми мага тууган болбойт, кайра душмандыгын арттырат. Эл аралай баштаганда эси жок акмак, эл меники деп чыгат?! Элдин ниети, түрү бузук. Эл жетимди ээрчип кетсе, сен Абыке, короңдоп корооңдо жалгыз каласың. Энеси бетпак үйрөткөндөй: "Жер меники, калың журт жан меники", — деп чыгат. Жайылып жаткан төрт түлүк малдын түгүн койбой энчилеп алат. Эй, Абыке акмак, ушуну билбейсиңби?! Андыктан оозуңду тыйып жүр?! Эй, Көбөш балам, кайдасың! Тезинен жетимдин айласын таппасаң болбой калды! — деп кашайган Жакып кан жаны чыга айкырды.

— Көбөш, кара тумшук жетимди камындырбай бас, келген жагына куу! Колуңда кандык турганда эмнесинен коркосуң? Элдин баарын ээрчитип, жетимге бүлүк салып кел! Тил албаган кишинди тирүү койбой, жарып кел. Жетим желмогузду жоготуп, бир убакта ала албай калган өчүңдү алып кел! Элирген эки канчыкты мен айдап жолго салам, анан Бакайдын башын алам! Жалпы журтум, буйругумду уккула, аттанып жолго чыккыла! Барбайм дегендин башы алынат! — деп чаңырып, кан Жакып айбатын көргөздү.

Каарын төгүп, кан Жакып ордого чогулган элин алдына салып айдап алды. Артынан Көбөш: "Кой, уят болот. Кеч болуп кала электе акылыңарга келгиле!" — деген кишини жайына койбой коркутуп, ал да айдап жөнөдү. Заматта асаба¹ желек кылкылдап, найзанын учу жылтылдады. Чогулткан көп колду баштап Жакып кан менен Көбөш кан Семетейди чаап алмакка жер дүңгүрөтүп жөнөп калды.

— Айланайын атаке, неге тилимди албайсың, кыянаттан коркпойсуңбу! Ушинтип жүрүп арам өлбө! Семетей уулуңдун алдына кубанып барбастан, кайра душманча уруш салып барганың кудайга да жакпайт! Ата, сенин кылбаганың жок, андан көрө, тилимди ал! Чыйырды энемдин алдына кечирим сурап бар, — деп Абыкенин күйбөгөн жери күл болду. Жакып кан Абыке уулу жалынса да, жолун торосо да болбоду. Же Көбөш кан урушка баштаган жарлыгын койбоду. Ошондо эки кан кеп-сөзгө келбей кызыкты баштады.

¹ Асаба — туунун учуна тагылган көлөмдүү кездеме, желек, байрак.

— Семетей, жерди, сууну боктобой бул жерден тезинен кет! — деп чыр чыгарды.

Жарлык айтып, көр Көбөш Семетейдин айылына чабуул койду. Ошентип, аңтаңдаган алты арамдын, кайтадан арам жоруктары ушинтип башталды...

Зордук менен айдалып келген эл кимисине тартарын билбеди. Көпчүлүк элдин колунан каруу-жарагы түшүп, өз-өзүнчө уруштан четтей берди. Семетейди жеңе албашын туюп, туш-тушка кетенчиктей баштады. Кыскасы, көбү Семетейге жан тартты. Элдин аракетин көрүп: "Элде кенедей күнөө жок. Күнөөнүн баары алдына салып айдап келген тиги кан сөрөйлөрдө", — деп ойлоду эр Семен. Шашпады, өзү келген кандардын арам чырынан качпады. Чоң энеси Чыйырды жаны чыга жаздады.

— Арбак ургур, алты арам, дагы арам урушун баштады! — деди эт-бетинен кете чыңырып. — Кантейин, Семетей жалгызыма кудай жардам, атасы арстан Манастын арбагы¹ жардам! — деп алдырап, не кылар айласын таппай жалдырап туруп берди.

— Семетей, аттан! Тартынба, сени арбактар колдойт, сени элиң колдойт! — деп Бакай коштоп жиберди.

— Жакып чоң атам өзү чыр баштады. Минтип тууган болбойт, тигинтип жүргөндөр, иттей үргөндөр мени тынчылдай койбойт! Иттерге каршы чыксам атасы менен сайышыптыр деп кыйла жерге сөз кетет. Эли-журтка уят болом. Уят десем алты арамдын кордугу сөөккө өтүп турат. Айылымды талап-тоногону келген душмандын несинен аянам. Кара жолтой Көбөш кандын желин өзүм чыгарайын! — деп жоо бөрүсү Семетей кылычын кыя байланды. Тайбуруулду туура тарттырып, бар жарагын шайланды.

— Каныкей энем менен Бакай абам көп эле какшады. Эми силер көргөн кордук менен зордукту өз башымдан өткөрүп жатам. Не болсо да кудайга койдум, — деп Семетей Тайбуруул атка минип, жоону качырып кирди.

¹ Манастын арбагы — баатырдын даңкы, кадыр-баркы деген мааниде.

Кан Көбөштү камынта койбой аттан ыргыта сайды. Эл Абыкени качыра койбой кармап алды. Экөөнү кошоктоп түбү терең орго¹ салды. Толкуган элди токтотту.

— Айланайын Семетей, элде не жазык? Жакып менен Көбөш кан баарыбызды зордоп айдап келди. Элге каарданба, атаң Манас кечиримдүү жан эле. Кечирсең балам өзүң бил, кечирбесең жаныбызды ал. Бирок элде күнөө жок! — деп карылар курларын мойнуна илип, чуркурап турушту.

— Карылардын сөзү туура, кан жарлык кылганда эл качан карап турчу эле. Калкым сенде жазык жок. Жайланып өз оокатыңарды кыла бергиле. Чоролор, силер эки-үч күндө келип тургула! Баатыр Манас салтындай башкарып, кеңеш кура бергиле! Армандуу жетим мен гана эмес, атамдан калган кырк чоро, эр Манастан айрылган эл да көп азапты баштан кечирди. Ичтеги андай-мындай таарынычты унуталы. Элде бирдик болбосо ала болуп өлөбүз. Мыкты болсо кан Жакып пайдасы тиер баласын: “Жоготом! Тууган болбойм!” — деп жектейби?! Өз ара ушинтип чырдашып турсак, араң турган Коңурбай кыргызды олжо кылып кетпейби! Андан көрө чоролор, бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгаралы. Бириндебей бек бололу, касташкан жоону жеңели! Кагылайын калайык, Сары абам өзү кан болсун! Сары абам кан болбосо канткенде ишим оңолсун! Каяша кылган адамдын кара оозуна кан толсун! — деген Семетейдин сөзүн эл туура кабыл алды.

Семетей айланасын караса, эл арасында Бакай менен Жакып жок. Эл чуру-чуу түшүп издеп калды. Акыры тапты. Кара тоонун боорунда, жанында жан адамы, колдорунда эч кандай куралы жок эки кан аябай кырылышып жатыптыр. Кан Жакыпты Бакай карыя аттан талпайтып сүйрөп түшүптүр, чалкасынан жаткырып, төшүнө минип алыптыр.

Семетейди көргөндө баатыр Бакай эрдемсип, кан Жакыптын колдорун байлап жиберди. Жилкилдете айдап, Абыке, Көбөш жаткан орго алпарып таштады.

— Кагылайын ага-ини, — деп Бакай сөзүн баштады, ошондон кийин. — Жакып менен Көбөштүн арам колу менен жаман жолу байланды. Абыкенин иши ак-карасы билинбей,

¹ Ор — түбү терең казылган жертөлө, чуңкур.

кастыгы жок кармалды. Айланайын журтум, Манастан арманыңар барбы! Албетте, жок! Анын жалгызы журтубузга жаңы конду. Эсиңер болсо, эрдикти андан талашпагыла, Жакып кан менен Көбөшкө эми жанашпагыла! Башчысы Кыргыз чал болгон Манастан калган кырк чоро, силерге айтарым, адашпаган адам жок. Андыктан Манастан калган жетимге чоро болуп алгыла! Келе турган жоолор көп, кеңешип жолун чалгыла. Семетейдин доорунда серпишкенге бой бербеген, сепил болуп алгыла! Семетейдин көчүп келгенине баарыбыз кубанып жатабыз. Көр Көбөштүн колунан, эр Сарынын колуна жаңы кандык өттү. Баарыңды ошо кандыкка чакырам. Үч күндөн кийин той болот, келбей койгон кесепетке кабылат. Ынтымактан качкандар, ыгы жок өзү кор болот?! — деп Бакай элди таратты.

Карап турган калың эл Бакайды колдоп кетти.

ЧОРОЛОРДУН ЧЫККЫНЧЫЛЫГЫ

Өлгөндөн калган кырк чоро Манастын көзү өткөндөн кийин кан Көбөшкө чоро болуп алышкан. Анын айтканы менен болуп, бөтөнчө көргөн көзү, бөлөк-бөлөк сөзү бар Кыргыз чал менен Баймат Каныкейге чоң ыдык көрсөткөн. Ошондонбу, кыйды Кыргыз өзүнөн өзү Семетейден чочулап, чоролорду ачык эле азгыра баштады.

— Чоң атасы Жакыпты, ага эки агасын кошуп, орго салды. Алар кутулбас куюга калды. Тууганына кайрылбаган Семетей бизди аяп коёбу? Эми бизге да күн жок, — деп коркутту.

Чоролор жандан түңүлүп, болгон чатакты бири-биринен көрдү, бири-бирин сөктү. Көбөш кандын буйругу менен Каныкейди чапканын, көчүп келген Семетейге да анын буйругу менен чабуул койгонун чоролор барып турган ыймансыздык деп ойлошту.

— Уят — өлүмдөн катуу. Ошондуктан Семетей менен элдешүүгө бара албайбыз. Баары бир мында калсак өлөбүз, өлбөсөк да чунактан көрбөгөн көргүлүктү көрөбүз. Жакшысы,

калмакты көздөй качалы. Семетей алдыбыздан чыкса аянбай кармашалы. Жолубузду ачып, калмакка барып башыбызды каталы, — деди ичи арам, тышы түлкү Кыргыз чал, ыргызжың боло.

Ошондо Баймат баатыр чоролордун намысына тийди.

— Эй, чоролор, деги силерде бет барбы?! Кайсы бетибиз менен Семетейге барабыз! Кыргыз чал кылган иш үчүн балээге эми калдык. Бирөө менен кеңешпедик, чоролор менден чыкпайт деп койсо, баарыбыз Көбөшкө кирип кеттик. Бакай менен Семетей силер ойной турган жоо эмес. Калгандын кара башы соо калбайт. Силерди билбейм, мен калмакка кошулганы кеттим. Кудайым ошолордон ырайым берсин. Башка арга жок, — деп Баймат жөнөп калганда, баары кетмек болду.

Ата салты боюнча нан чайнашып, ок тиштешти¹, ант беришти. Кой-ай деген эч ким болбоду. Бала-чакасын, мал-мүлкүн таштап, түн жамына Таластан качып чыгышты.

Эки күндөн кийин Семетейге кырк чоронун баары качып кетти деген кабар угулду. "Бу кара жолтой чоролорго кандай жаман иш кылдым. Ай дебесем, кой дебесем, келгениме араң беш күн болсо, калмакка качып кеткени эмнеси?" — деп таң калды, бала жолборс Семетей.

— Бакай аба, кой, мен кырк чорого барайын, токтотуп алып калайын. Ынтымакка чакырып, баарын өзүмө чоро кылып алайын, — деп Семетей Бакайга кеңеш салды.

¹ Нан чайнашып, ок тиштешти — ант берүүнүн илгерки ырымы.

Бакай ичинен да, тышынан да макул көрдү, Семетейдин чечимин. Ошондо Семетей Аколпокту кийди, жоо-жарагын¹ шайланып, кылычын кынга илди. Аккелтесин асынды. Сырнайзасын таянып, Тайбуруул атка минди. Бакайдан бата алып, жоболоңдуу ишке кабыргасы кайыша жөнөп кетти.

Семетей аттанып кеткенде энеси Каныкей: “Чоролор минтип жаткан соң, арамдарды тез арада тындым кылып коёлу, дагы кесири² тийип жүрбөсүн”, — деп жан аянбас желдеттерге:

— Жакып менен Көбөштү жайлап таштагыла! — деп буйрук берди.

Буйрукту уккан желдеттер карап турабы, Каныкейдин буйругун эки кылбады. Кепке-сөзгө келбестен Жакып канды, артынан Көбөш канды тындым жайлады.

— Эми Абыкени мага алып келгиле, — деди Каныкей, башкача сөз баштагысы келип. — Атаң болсо өлдү, ажалга эрксиз көндү. Көбөш да өлдү, көргүлүктү көрдү. Абыке, эми сен кайгырба, кыянат болсо, пенде ар качан жазасын албай койбойт. Ниетиндин агынан сени аман койдум, Абыке. Эми алсаң мына Каныкей, мен даяр. Жалгызыңды ээрчитип, ата болор кезиң келди, — деди Каныкей жылмая.

— Каныкей, сөзүмдү ук, сени албайм. Азапка жалгыз калбайм, керт башыма азаттык сурабайм. Атам менен агама айтпаган сөзүм калган жок. Ошентсем да, Каныкей, атам өлүп, мен калып, агам өлүп сандалып, эл ичинде кантип жүрөм жан багып?! — деди Абыке чын пейлинен.

— Бу уятсыз аялдын айткан кебин көр, — деп ары жактан этек-жеңин кагына Чыйырды чыңыра обдулду. — Кыйгачтанган канчыктын тапкан эрин көр. Өткөн жорукту унутуп калдыбы? Эсирген Көбөш эмчегин жара чапканда, Абыке арачылап койбойбу! Же Жакып менен Көбөш катуу кысканда, неге арачы болбойт? Ичтен чыккан душманды, эр издеген карабет кандай билбей калды? Кара жолтой кан Жакып, мен касташкан кара жоо. Кан Жакыптын күчүгү — Абыке менен Көбөш — баары жоо! Карабет Каныкей сөздү

¹ Жоо-жарак — жоокер куралынын жыйындысы.

² Кесири — убалы, жамандыгы, бузукулугу тиет деген мааниде.

койгун, желдеттер турбагыла! Абыке кулду сойгула, куураган чалдын тукумун бир жолу үзүп койгула! — деп Чыйырды Каныкейге ээ кылбай, Абыкени жайлатып таштады. Акылайды алдырып, акылынан тандырып, Көбөшүндөн калба деп аны да о дүйнөгө узатты.

Куугунга кеткен Семетей Ала-Бел ашуусун ашты. Аттан түшө калып из чалды. Суусамыр жайлоосуна астейдил көз салды. Ачуусу келгенден оозундагы отуз эки тиши тең кычырап, Тармал саздын жанында чоролорду кууп жетти.

— Чоролор, менде кандай күнөө бар! Токтогула, акылга келгиле! Менден айып иш өтсө, мени кечиргиле! Минткениңер жакшы жорук эмес. Бизди аңдып жүргөн жоолор көп. Ушинте берсеңер далай жерге кеп кетет, эл ичинен ырк кетет! Кан жыттанган Коңурбай, көп кытай-калмагын ээрчитип жергебизди тепсетет! Аккан канды кечирип, кыргыз атын өчүрөт. Айланайын чоролор, силерге алдымдагы Тайбуруул атым тартуу! Манастан жетим калган менин башым тартуу! Илгертен келаткан салт: "Алдыңа тартуу тартылса, көнүлдүн кири кетет" деген. Араздашпай акылыбызга келели, айкалышпай туугандашып өтөлү! — деп Семетей күлүгүнүн тизгинин тартты, оюн таразалап, туурасын айтты. — Агалар, артыңардан кууп келген мени айып көрбөгүлө! Жөнеле ушинтип кыргыз журтун таштап кетер себеп жок. Жат элдин жайын биле албай жакырланып кетесиңер. Алымсынбай калмакка армандуу болуп өтөсүңөр! Ошондо Манаска душман Коңурбай: "Манастын уулу кыскандан, күйүп отко бышкандан, өзүнөн чыккан душмандан чоролор качкан" деген шылдың кеп таратат. Жыйылып жоро¹ ичишип, жыргай турган, ырдай турган кезде, айланайын чоролор, ыгы жок жерден эсирбегиле! Кыргызга кырсык кылам деп атып, өзүңөр кудаанын каргышына калбагыла! — деп Семетей кара жаны муңая жашын төктү, катуу айтты.

— Эй, Манастын уулу Семетей, эми бизди ук! — дешти чоролор бир ооздон күпүлдөп. — Биз эми кайрылып кантип барабыз? Уялбай артыбыздан эмнеге келдиң! Биз шерттешкенбиз, сенин жарлыгыңды укпайбыз! — дешти жеп ийчүүдөй каарданып.

¹ Жоро — жолдош, теңтуш катары жүрөрдө.

— Семетей, биз эми кайтпайбыз! Өзүң уккандай, биз чырпык кесип, ок тиштешкен, антташкан чоролорбуз! — деди кыйдыланган Кыргыз чал өкүм кыйкырып.

— Биз азыр аянбайбыз, кашык каныбыз калганча атышабыз! Кызыл кыргынга бир жолу батышып туруп кетебиз! Ажал жетсе өлөбүз, же сени өлтүрөбүз. Түбөлүккө сенден ажырап кетебиз! Анда урушка! — деп Кыргыз чал чоролорго буйрук берди.

Буйрукту уккан чоролор мылтыктан ок жаадырды, тынымы жок жаа тартты. Ушинтип чоролор чырды баштады. Ар кимиси, ар кайсы жерден ажылдап, айтканынан кайтпады. Жаман тилин тартпай, кыяматчы кырк чоро аянбай урушка кирди. Семетей ызасына чыдабай өлүп кете жаздады.

— Айлансам да болбоду, бул арамдар мени жайлайм деп ойлойбу! Тартуу тартсам болбоду, мени талкалайм деп ойлойбу! — деп ичине ызасы толгон Семетей, жалынып жалбарса да болбоду. — Аттиң арман! Ушундайда билинет тура, бир атадан аздыгым. Энеме эрегишип эки агам кылды зордукту, чооголдугун карматып, чоң атам кылды кордукту! Көчүп келгениме беш күн болбой, чогулуп качып калмакка, кырк чоро кылды кордукту! Кайран атам эр Манас тушунда, кырк чоро көргөн эл көрбөгөн жыргалды. Эми кылчайып мага карабай, кырк чоро кылып жатат тардыкты. Мен да аманат жандан тойдум. Армандуу дүйнө кантейин, иттерди арбакка койдум! — деп бала жолборс Семетей Аккелтесин октоду.

Аянбай он жолу Семен ок атты, от чагышкан чородон онун бирдей сулатты. Анттан кайтпас чоролорду Кыргыз чалы катуу демитти.

— Чоролор, урушка аянбай киргиле! Семетейдин башын кыя чапкыла!

— Ай, чоролор, эми койгула! Минтип отурсак баарыбыз өлөбүз, — деп кыйкырды Алмамбеттин Күлчоросу. — О, чоролор, акылыңар болсо Манастан жакшы эч ким жок. Жакынга жайлап кеп айтпай, жайым мындай деп жакшылап түшүндүрбөй, көрбөгөндү көрдүңөр, ай талаада өлдүңөр! Катарыңар суюлганын өз көзүм менен көрдүм! Эрегишкен силерди, эр Семетей жеңди го! Кыргыздан качып келдик деп,

канча жыл касташып келген калмакка, намысы жок чоролор, канткенде келет баргыңар! — деп Күлчоро зар какшады. Сайрап турса да, антташкан чоролор сөзгө келбеди.

Кырк чоро жалгыз келген Семетейди, бучкагына теңебеди. Тегеректеп жаа¹ тартты, тытып ийчүүдөй найза сунду, кылыч чапты, айбалта урду. Тайбуруулдун соорусун канжалатып ийди. Ага карабай, бала жолборс Семетей көп каргага бир шумкар жалгыз тийгендей, оң жагынан келгенин ойрон кылды, сол жагынан келгенин соолто чапты. Текебердүү чоролор да тегиз кырылып кеткенче, тегеренип качпады. Антка бекем баатырлар, жаны чыгып жатса да, жан соогалап качпады.

— Эригишкен чоролор, эби жоктонуп ажалга өздөрү көнүп берди. Эрмек кылып алайын, эпке келбес чородон, эки бала калды. Урматы улук чоролор кырылып, мени уятка калтырды. Өзөктөн чыккан өрт жаман, өздөн чыккан жат жаман дегендей, каршылашпай элдешсе болот эле. Ошондо бербейт белем жанымды, жалгыздыкка карабай, ошолордун бирине! — деп күйүтүнө чыдабай Семетей арманын аябай эле айтты.

Кочкордун калкын жыйып, көрүн терең каздырды. Кырк чоронун күмбөзүн кыркалата койдурду. Айкөл Манас баатырга кызматы өткөн кырк чоронун эрдигин жомокчуга ырдатты. Усталарды чакыртып, ар бирине ардактап, ак күмбөз салдыртты. "Кырк чорону кырды деп кыйырга кеп тарады. Себеби элдештирген пенде жок, чоролордон айрылып калдым. Аттиң, армандуу дүйнө деген ушу экен! Болгону атамдын чоролорунан эки бала калды. Алар мага эрмек болор. Бирок мингизсем атка минеби, сапардын жайын билеби?! Алыстан келген жоо менен беттешсем, мага эш болуп, жакындан жардам береби?!" — деп Семетей чоң кайгыга батты.

Көп өтпөй боор тарткан Чубактын уулу Канчорону, Алмамбеттин уулу Күлчорону ээрчитип, кан ордосу турган Таласка кайтты.

¹ Жаа — жоокердин жебе менен атчу байыркы куралы.

ЧЫНКОЖОНУН СЕМЕТЕЙДЕН АТ СУРАТКАНЫ

Ошо заманда Шыгай кандын доору жүрүп, анын Чынкожо деген баатыр уулунун даңкы нойгут элинде даңазасы чоң экен. Сураган буюмун алган, чабам деген элин чапкан Чынкожо Семетейдин көчүп келгенине чындап кубанды. Анткени, ал Семетейди жашсынтып жөндөн жөнеле касын тигип калды. Семетейге кантип тийишерин билбей, ок жыландай толгонду. Акыры шылтоого шыноо табылды. Бир күнү Эртиш, Токо деген чоролорун чакыртты. Маңдайына отургузуп алып, айтпагандын баарын айтты.

— Эси жок жетим, этке, майга мас болуп, эмдигиче уйкусунан тура элекпи! Манасты өлтүргөн калмактын кунун куубады, же Акун канга барбады. Минтип жүрсө, болуп койгон колуктусу Айчүрөктү бирөөгө тарттырып ийет. Айчүрөк сулуудан айрылса, арманы ичине толот. Тайбуруудан айрылса, жанында эч ким жок калат. Ошондо тамашаны салабыз, Талас, Чүйдү чабабыз, перинин кызы Чүрөктү алабыз. Буга кандай дейсиңер, чоролор? — деп Чынкожо бүтпөгөн ишке кубана алакан чапты.

— Чынкожо баатыр, баары сен айткандай болот! Бу чөлкөмдө азыр сага тең келээр баатыр жок! — деп Эртиш менен Токо күүлөп койдү, эси жок төрөсүн.

— Анда, экөөң тең бүгүн эле элчиликке аттангыла! Жан жолдошум Токо, тартынбаган Эртиш, эр Семетейге жеткиле.

"Бизди Чынкожо агаң жиберди, Тайбуруул атты берсин", — деп сурап жатат дегиле. Берсе алып келгиле. Өзү билип, өз колу менен бербесе, зордук кылып алам! Таласын чаап, элин талайм. Мага демек, өлгөн атасы Манасын тирилтип келсин! Ногой менен нойгут уруусунун арасын ачам. Анткени Шыгай кандын баласы Чынкожо деген баатыр суратып жатканын ойлоп койсун. Тайбуруулду бербесе өзүнөн көрсүн, элин, журтун олжо кылам! Ушинтип тартынбай, бек айткыла! — деп үйрөтүп Чынкожо эки чоросун Семетейге жөнөттү.

Не кылмак, төрөсү жөнөтүп жаткан соң, Эртиш менен Токонун барбай коюшка чарасы жок. Барбай койсо, чоролордун ажалы жетет, башы кетет. Ошон үчүн өкүм өскөн эки чоро буйрукту алар замат, дароо аттанып кетти.

Арадан нечен күн өттү. Экөө Таласка түш оогондо келди. Адырдан көп жылкыны көрүп, тизгин тартты. Жазы менен Өзгөндөн самап келген жерине жеткенде, тизгин тартпай, көп жылкыны аралай кара алачыкка чаап келди. Жылкы башы Аман Эртиш менен Токону тааныбай шектүү карады. "Көрдөн чыккансып, булар дагы каяктан келип калды? Дос десе саламы же душман десе жарагы жок. Шыбыраша сүйлөшкөнү негедир, күмөн туудурат?" — деп ойлоду.

— Семетей арстаның кайда турат? — деп аңгыча эки баатыр акырын шыбытын чыгарды.

Ушу сөздү укканда: "Болду-болбоду бу эки адам жөн келбеди. Бузуку ой менен келди. Кой, тигилерге кабар берейин", — деп ойлоду Аман. Анан:

— Канчоро, Күлчоро, жоо келди! — деп шашкандан ачуулана бакырды.

— Кана душман, кана жоо! Атышып жатып алабыз, жазасын колуна беребиз! — деп Күлчоро менен Канчоро Аманды көздөй шашылды. Уйкудан көздөрү умачтай ачылды.

— Талас, Талас болгону, Таласка кыргыз конгону, өрүшкө жылкы толгону, силерге окшогон чоочун адамдар бул жерге келген эмес. Мен айкөл Манастын убагынан бери жылкы башында келаткан Аман деген болом. Силердей кишилерди көрбөптүрмүн. Каракчыга окшогон кайдан келген жансыңар?! — деп Аман экөөнү камалап турганда Күлчоро менен Канчоро жетип келди.

— Аман аке, акырын, бу биздин кишилер тура! — деди Чубактын уулу Канчоро менен Алмамбеттин Күлчоросу. Эртиш менен Токону көрөр замат таанышты. Аттан алышты, алдына жумшактап төшөк салышты. Дасторкон жайып, кымыз куюшту.

— Эртиш, Токо агалар, эсен-аман жүрөсүңөрбү? Дениңер сакбы? Эл, жерди сагынып келдиңерби? Аксыдан качкан көп нойгут туугандар аман жатабы? Шыгай кандын уулу Чынкожо батыр аманбы? Силер бул жактан көчкөндө, эчтемени билбеген алты жашар, ат чапчу балдар элек. Семетей абам: "Сары изиме чөп салды, кербенимди тоноп алды" деп Шыгай канды коркутуп, көп жылкысын тартып алды. Анан кайра сөзгө келгенче, аныбыз түн жамынып качып кетти. Бул жактан көчкөн Шыгай кан Кара-Кулжа, Өзгөндөн конуш алды, бир жылдан кийин Шыгай кан өлдү деп уктук. Бул жакка Караганда Шыгайдын Чынкожо баатыры Караты менен Кашкарга каттап турат, эрдигинен ал элден алман¹ алат деп уктук. Эртиш, Токо ага, ушул сөз чынбы, Шыгай кандын уулу Чынкожо ошончолук тыңбы? — деп элжиреп Күлчоро сөзгө конок берди.

— Күлчоро туура айттың. Кара жандан кечип, туугандан күдөр үзүп², күндөп-түндөп качканда ат чапчу бала элеңер. Шыгайдын уулу Чынкожо Караты менен Кашкарга барганы, кашкарлыктар ага алман төлөгөнү да чын. Нойгут уруусунун эли Жазы, Кара-Кулжадан жай алганы да чын. Силерден жамандык көрсөк да, адал иш менен келдик. Илгертен ат аяган жер карайт, куш аяган көк карайт деген сөз бар. Кас тууганы дос болсо, кандай пенде мал аяйт дегендей, бизди Чынкожо агаң жиберди, көрүп келгиле деп силерди. Сүйлөшүп сөзгө абдан канып келгиле, Тайбуруулду баатырдан сурап келгиле деп жиберди. Ногой, нойгут арасын кынап, Семетейдин марттыгын сынагыла. Колкосуна аларын билип, сагынышкан тууган арасында жүрүп келгиле деп жиберди. Манастын уулу Семетей туугандыкка келбесе, Тайбуруул атын эрки менен бербесе, ордосунан чыгарбай кордук менен алабыз! Таластын

¹ Алман — салык, мал-дүнүйө алуу.

² Күдөрүн үзүп — үмүтүн үзүп деген мааниде.

ташын талкан кылабыз, мага демек, чакырып келсин, качан эле сөөгү сөпөт¹ болгон Манасын! Эли журтун кул кылабыз! Семетей билип койсун, Чынкожонун кандай баатыр экенин. Канчоро менен Күлчоро, кандай десеңер, ошондой дегиле, абаңарды Тайбуруулун берүүгө көндүргүлө! Антпесеңер Чынкожонун жер жайнаган аскерин кең Таластан көрөсүңөр! Чоролор байкагыла, Шыгайдын көркоо баласын! — деп эр Токо оюн билгизди, өкүмдүгүн экөөнө тең тийгизди.

Чоңдугун салган Эртиш менен Токонун жоругу Канчоро менен Күлчорону таң калтырды. Экөөнүн тең муруттары сереңдеп, жаак түктөрү түкчүйүп, ичтерине ачуусун жутуп, араң карманып турушту.

— Эх, күйдүргү Токо, Токо! — деп кебин баштады Күлчоро. — Тайбуруулду суратканы, баатыры менен тууганы өлсүн дегени! Шыгайдын уулу Чынкожонун бу эмне дегени?! Эмне, бизге айталбай жүргөн кеби, же бизден ала албай жүргөн кеги барбы?! Кара жолтой баатырлар, айткылачы, силер айткан сөздүн кай жери туура?! Силердин арам максат менен келгениңерди билбепбиз. Ээрчишип келген эки кул, силердин душман экениңер эми даана билинди. Баатырсынган экөөңдүн үнүңдү басайын! — деп Күлчоро сөзүнүн аягына чыкканча Токону кудай урду.

Кончундагы болот канжарын сууруп чыгып, Канчорого тап берди.

— Эй, Токо, андай эмес, мындай! — деп Күлчоро менен Канчоро Токону ур токмокко алды. — Куйкаңды тилип мурч салам, куйругуңду тилип туз салам! Далаңды жарып чок, таманыңды тилип ок салам! Ишенбесең Чынкожо бегиң көрсүн! — деп Токонун бетинен кан агызды, куйкум жыттантып бетине тамга салды.

— Мындан кийин түз келип, түз кетип жүргүлө! Андай болбойт экен, экөөңөрдүн тең төшүңө жору менен кузгун кондурам. Чынкожо төрөңөргө айта баргыла, тилин тыйып, акыл эсине келип жүрсүн! — деп Күлчоро менен Канчоро элчиликке келген туугандары Эртиш менен Токону аябай ийлеп, жолго салды.

¹ Сөпөт — сөөгү чириген, качан эле өлгөн деген мааниде.

ЧЫНКОЖО, ТОЛТОЙДУН ЗОРДУГУ, АЙЧҮРӨКТҮН УЧУШУ

Кан Чынкожо Семетейди коркутуп, Тайбуруул тулпарын алалбай ичи өрттөнүп, куйкасы курушту. Кордук көрүп барган эки чоросун карап, ансайын кыжыры кайнады. Өзү канчалык баатырсынбасын Семетейге жалгыз барып, кол салуудан коркту. Толтой баатырдын атасы Багыш калмактарга чыккынчылык кылгандыгы үчүн башы алынган болчу. Ошону шылтоолоп Чынкожо Багыштын уулу Толтойду Семетейге көкүттү. Айчүрөктү сага алып берем деп алдады. Семетей анда Айчүрөктү биле элек кези.

— Семетей менен касташкан болбойт, Айчүрөктү албайм. Андан көрө, эр Семен менен туугандашканыбыз жакшы, — деп Толтой чын ниетин билгизди.

— Сен Багыштан туулбай кал, намысы жок кул! Семетей менден ашкан эр эмес, сен барбасаң өзүм барам. Сени достуктун антына коём. Айчүрөк сулууну сен албасаң, өзүм алам! — деп Чынкожо намысына тийгенде Толтой аргасыз макул болду.

Ошентип эки баатыр Акун кандын элине барышты. Айчүрөктү бизге берсин деп элчи¹ жиберешти. Көптү көргөн Акун кан элчиге жоопту катуу берди.

¹ Элчи — эки тарапты сүйлөштүргөн, элдештирген адам.

— Чынкожо, Толтой элинен эр өлтүрбөсөм, кайсы күнөөм үчүн чырактай кызымды кантип бере коём. Айчүрөк Семетейдин аташып койгон колуктусу¹. Алса Семетей алат, силерге кызымды бербейм! — деп Акун кан анык кебин айтты.

Бу кабарды уккан Чынкожо менен Толтой чындап көгөрдү, аскер курады. Акун кандын калкына чабуул жасады. Көп адам набыт болду, көбү өз шаарында камалып калды. Ошондо Акундун кызы Айчүрөк олжо катын болгончо Семетейди издегеним артык деп ак куу кебин жамынып, шаардан учуп чыкты.

Учуп баратып чет Бежиндин оюнда кан Коңурбайды көрдү. Мурутун ак басып, бир топ жашка барып калыптыр. Дагы эле Алгара атына койкоё минип, өтүгүн чойкоё кийип, жылкы четинде жүргөн кези экен. “Карыбаса, калкыма душман болбосо, тийип алчу эр экен”, — деп сынап өтгү Айчүрөк. Канатын чапкылап, куйругун каккылап, ак куу жолун андан ары улантты. Ак булуттун астынан учуп баратып, Кең-Колдун маңдай жагынан көзүнө ак сарай көрүндү. Издеп келген Семенди таптым окшойт. Жердеген жери Талас деп уккан элем деп ойлоду Айчүрөк. Ала Тоо башын бир айланып, боз секиге конду. Ак куу кебин чечип, адам кейпине келди. Ал аңгыча ордо өргөөдөн Чачыкей ак кулжадай даңкайып, элечеги кайкайып, алтын сөйкөсү жаркылдап, чач мончогу шаркылдата чыга келди. Эр Семетейдин ушу зайыбы Чачыкей эжем менен акылдашып алайын деп Айчүрөк он бештеги кыз болуп кубулуп, жанына басып барды.

— Сары алтындай эжекем, соо-саламат жүрөсүзбү?! — деп сыпайы учурашты Айчүрөк. — Менин сизге айта турган сөзүм бар. Аны айтпасам болбостур. Чынкожо менен Толтой аскер курап барып, шаарды басып алды. Жазында эгин эктирбей, күзүндө аштык алдырбай кыйнап бүттү. Мен Семетейдин аташкан жары Айчүрөк деген болом. Мени Семетей баатыр Толтойдон талашып барып алабы же албайбы? Ушуну гана билгим келет. Алтын эжекем, менин айлам куруду, бир эбин тапчы. Тапсаң өмүр бою кызматыңда болоюн, — деп Айчүрөк жалынып-жалбарып ийди.

¹ Аташып койгон колукту — кудалашып, сөз бышырып деген мааниде.

— Шакылдаган сен кимсиң? Суудан чыккан суксуңбу, жерден чыккан жиксиңби, же жез тумшук деген сенсиңби?! Атасынын төрүндө эр издеген шумпай кызды биринчи көрүшүм. Көзүмө көрүнбөй жогол! Семетейдин сүйгөн жары менмин. Чачыкей сага тең эмес, сенин айтканыңа көнчүдөй, арачы киши мен эмес, — деп Чачыкей үйүнө кирип кетти.

Айчүрөк уятынан жерге кире жаздады. Көзүнүн жашын көл кылып отуруп калды. Мынча келгенден кийин биротоло ишти бүтүрө кетейин деп түнү бою күттү. Таң саргарып атканда эшикке чыккан Чачыкейдин алдын кайра тосту.

— Айланайын эжеке, менин айткан кебимди Семетейге жеткирчи. Боору таш Толтой деген жоо Акундун Айчүрөгүн алам, андан ары Семетейге барам. Эчтемесин калтырбай талап-тоноп алам деп жатат. Асыл төрөң Семетей ушуга арга табабы, же аташканын алдырган намысы жок бойдон калабы?! — деп Айчүрөктүн күйбөгөн жери күл болду.

— Какылдаган кара бет кыз! Азыр кармап алып таманыңды тилбесем, эшек кылып минбесем эле Чачыкей болбой калайын! — деп билектен алды, ары-бери силкти.

Каалоосу күч Айчүрөк сымаптай чайпалды. Коргошундай көлкүлдөп, тунук суудай мөлтүлдөп, колдон суурулду.

— Эрке катын Чачыкей, жакшы айтсам болбодуң. Баатырдын уулу Семетей талаага чыкса меники! Үйдө калса сеники! Эртең Акшумкарын салганы барганда ак була болуп бурулам. Андан айла келбесе ак балык болуп көрүнөм. Дагы айла болбосо, ак куу болуп кубулам. "Куу-куулап" кушун салганда, кушун кармап алам. Эр төрөнү ээрчитип элиме барам. Ушул ишти кылбасам туубай туна чөгөйүн, Айчүрөк болбой өлөйүн! — деп кайда кеткени билинбей көздөн кайым жоголду.

Эртеси Айчүрөк айткандай Семетей баатыр Акшумкарын колуна кондуруп ууга жөнөдү. Абасын жоо-жарагы дайым жанында Канчоро менен Күлчоро жандады. Капылеттен айнектей көзүн жылтылдатып, чачпагын шарактатып келип Чачыкей жары ооздуругун карс-карс чайнаган Тайбуруул атты тизгинден алды.

— Ай, төрөм, токтой турчу, — деп кылыктанды теңирсинген Чачыкей адатынча. — Бүгүн күнгө шейшемби эмеспи, төрөм. Акшумкарды колго кондуруп, ууга чыкчу күн эмес. Эрдигиң бар, эсиң жок, эчтеме менен ишиң жок немедей баратасың. Эки баладан башка жаныңда башка кишиң жок. Жок дегенде үч күн күтө тур. Ошондон кийин деле аттансаң жетишесиң, — деди сырдуу жылмайып.

— Кан, бектер кармабаган тизгинди, кара бет сен кармадың! Тизгинди коё бер, долу катын! Үч күндү менден сураба! — деп бастырып кете берди Семетей.

Жакшы жоругунан, жаман амалы көп Чачыкей Күлчорону чакырып, шаңкылдай күлдү.

— Айланайын Күлчоро, жолуңардан үч түркүн сыр көрүнөт. Ак була жатса албагын, ак балык көрсөң барбагын, ак кууга кушту салбагын. Жеңеңдин айткан ушу сөзүн унутуп калбагын! Ушул ишти аткаарсаң атасы барктуудан, энеси нарктуудан сулуу кызды тандап, өзүңө тартууга берем.

— Түшүндүм жеңе, мага ишене бер. Баары сиз айткандай болот. Семетей абамдын Акшумкарына ак буланы алгызбайм, ак балыкка баргызбайм, ак кууга салгызбайм, — деп жүрө берди. — Бирок жеңе, өзүң убадага бек бол! — деп шаңкылдап күлдү кайниси.

Ошо кезде ак куу болгон Айчүрөк асмандан акмалап, Семетейди сынап жүрүп олтурду. Эр Семетей эл айткандай эле бар экен. Көзүнөн нур жанып турат. Толкуну көлдүн шарындай, ысыгы күйгөн жалындай, суугу сырттын суугундай, эрдигине карасаң атасы Манастай кебетеленди. "Эр Семетей баатырга тиер күнүм бар бекен, Чынкожо менен Толтойдун камоосунан куткараар күнү бар бекен?" — деп зарлады, Айчүрөк ичинен.

— Эй, күйдүргү чунак, бул жерден түнү кербен өтүштүр. Ак буласы чубалып жатат. Аттан түшүп ала кой, куржунуңа салып кой. Кийин бир керекке жарар, — деди Семетей.

— Абаке, талаада жаткан ак буланы уялбай кантип алам. Жоктон тапкан немедей куржунга кантип салам. Керек болсо Анжиянга барайын, канча десең ошончо ак була сатып алайын. Мунуңдузду албайм, алсам кудай мени урбайбы, —

деп Алмамбеттин Күлчоро, жоого кирсе миң чоро, жообун мыктап берип койду.

— Мейли, чунак бала, албасаң алба, — деп Семетей жолун андан ары улады.

Көлдөн шумкарына өрдөк, каз алдырды. Көлчүктөн жылтылдаган ак балыкты көрүп, кубанып кетти. Суудан чыкса жылтылдаган, сууга кирсе кылкылдаган, ак балыктын жоругу Семетейдин жүрөгүн туйлатып жиберди.

— Ыя, күйдүргү, Күлчоро, карачы! Момундай күмүштөй жылтылдаган балыкты көрдүң беле? Күмүш десем алтындай, алтын десем күмүштөй жаркылдайт. Ушуну кармап алып, үйдөгү атамдан калган көлчүккө салып койсок куп жарашат эле. Суусу тайыз окшойт, түшүп кармай койчу! — деп Семетей атынын башын бурду, буйрук бере унчукту.

— Абаке, кармаса кармайын, — деп Күлчоро кара күчкө сууга кирди.

Ары басты, бери басты. Таза сууну каалашынча ылайлады. Сууну булгап, ак болуп кубулган Айчүрөктү куп гана ыйлатты.

— Аба, балык көрүнбөй калды, эми кантип кармайм? — деп абасын жайгарып койду.

— Анда болуптур, чунак бала, суудан чык, — деп абакеси атына камчы урду.

Кечки салкында, тамашага аябай батты. Шумкарына көп каз, өрдөк алдырды. Мандайы жарыла сүйүнгөн Семетей жээкте турган. Аңгыча топ камыштан кукулдап татынакай аппак куу чыга калбасбы. Ак кууну көрүп Семетей аттын тизгинин тартты.

— Күлчоро, шумкарды агыт! — деп карбаластай кыйкырды.

— Айланайын абаке, канаты жер сабалаганга караганда карып калган куудай. Уя басып жаткан окшойт. Шумкарды коё берсем, балдары жетим калабы деп корком! Жетимдикти аябай эле көрдүк го, абаке! Балдары энесиз калып, убалы бизге тийип жүрбөсүн. Куу да куштун асылы, тукуму үзүлбөсүн. Асыл асылды кууратса, кесири бизге тийет! Абаке, убалына калбай, кушту салбай эле коёлучу! — деп Күлчоро күйдүргү дагы күйгүзө кутулду.

— Күлүмсүрөп сүйлөгөн, күйдүргү чунак сен оңбойсуң! Чоң атам Жакып канды жалмадым, Абыкени аймадым, Көбөштү көргө киргиздим. Кана, кесир болгону, кана мени соргону? Кырк чорого кошуп, өзү келип тийишкен душманды жайладым. Кана, тийген кесири? Каяша кылган кан Шыгайды көчүрдүм, күйгөн отун өчүрдүм. Калмактын канча канын жайладым, баатырларын аксаттым. Кана, тийген кесири! Ошондо, сен бу ишиң чеки дебестен, куп жактыргансың. Эми айткан кебин көр. Сага кушумду салдырбайм. Алып кел, өзүм салам, — деп кушту колунан тартып алып, кууга агытты.

— Эх, катуу уят болдум, ээ! — деп Күлчоро уялып жерге кирбеди, же өлүп көрдү көрбөдү.

Акшумкарга Күлчоро жетип барганча кууну кудай урду. Канаттарын сабаларган куу өөдө тура калып, куштун боосунан кармап, бооруна кысып алды. Канатын каккылап, эргий-эргий чуркаган Телкүрөң атты чапкылаган Күлчорого жеткирбей асманга көтөрүлүп кетти. Кайда учуп кеткенин аңдабай Күлчоронун күйбөгөн жери күл болду, түтүнү жок чок болду. Айласы куруду. "Ажалымдын жеткени ушубу?" — деп эки көзү жылтырады, эт жүрөгү калтырады. Алактаган Күлчоро ак куунун жайын айта албады.

— Айланайын абаке, адам уккус иш болду. Ак куу болуп көрүнгөн сыйкыр күч шумкарыңды алып кетти. Кууга жетпей ара жолдо мен калдым, — деди акыры кыйналып жатып.

— Күйдүргү чунак, Күлчоро, ушу бүгүн үч кылдың, аягында күч кылдың! Ак була көрдүм албадың, балыкты көрдүм баспадың. Анан ак кууга кушту салба деген шектүү сөздөн баштадың. Билсең, Акшумкар атамдан калган белек. Анын колдон кеткени ажалымдын жеткени. Армандуу болуп өтпөйүн, аны издебесем болбойт. Акшумкарды таппасам, туулбай туна чөгөйүн, тумчугуп жүрүп өлөйүн! Алдымдагы Тайбуруул карыганча издейин. Экөөң азыр Чачыкейге жеткиле. Ак куунун жайын сурагыла. Эртең менен жеңендин кылыгы башкача болчу. Өз ыктыяры менен айтпаса, кыстап айттыргыла! Күлчоро тез аттан, эртеңден калбай келип кал, — деп катуу тапшырды.

Ошентип, эки чоросун жөнөтүп ийди. Өзү көрпөчөсүн жазданып, кабагын карыш салды, дөңкөйүп жатып алды.

Эки чоро жарышып, үзөнгүсү кагышып, жеңеси Чачыкейге бат эле жете келди. Жини кайнаган Күлчоро аттан түшпөй кыйкырды.

— Жеңе, "Ак була көрсөң алба, ак кууга кушту салба, балыкка кызыгып калба!" — деп, мени айда жазгырдың. Эми чын сырыңды айтып бер. Ак була болуп жаткан ким? Алтын балык болуп сыр каткан, ак куу болуп учкан ким? Кадырман жеңем чыныңды айт!

— Ай, бала, үйдө олтурган аялдын талаада учкан кушу менен эмне иши бар, — деп Чачыкей чочугандай туураланды. — Акшумкар куш качарында "Кош болгун жеңе, мен кеттим!" — деп мага айтып кетти дейсиңби! Кушумду катын тапсын деп төрөмдүн айткан кебин көр. Талаадан кушту качырган сен болсоң, мен үйдө отурган катын болсом, куштун кайда кеткенин билейин! Мени көп шакаба чекпе! Сага ак буланы, алтын балыкты, ак кууну качан айттым! Айтсаң өзүң айткандырсың. Жекирип келип турганың, жеңеңе кордук кылганың. Кайдагыны айтып башымды оорутпа! Ойрон боло элегинде, көзүмө көрүнбөй жогол, арам кул! — деп Чачыкей жеңеси Күлчорого азуусун көрсөттү.

Күлчоро уккан кулагына ишене албады. Кечээ күнү жакшы сөз айтып жаткан жеңесин жутуп ийчүүдөй карады. Көңүлү кара түндөй карарды. Ызасына чыдабай камчысын толгой

кармап, тишин кычыратты. Себеби жөнөрдө “кыйшалактаса көргүлүктү көргөз” деген абасынан уруксатты алган. Сөз жебей, чайпала баскан жеңесин аянбай камчы менен тартып-тартып алды. Чачыкейдин кырмызы кызыл көйнөгү дал-дал айрылды. Кылгырып жашы төгүлдү. Күлчоро карап турбады. Аттан түшө калып, көмүрдөй кара чачынан толгой кармады.

— Жакшылыкты билбеген кара бет жеңе, ушу азыр чачыңды түбүнөн кесип салайынбы? Жайдак атка мингизип, кементайды¹ кийгизип, жалпы журтка билгизип, атаңдын алдына жөнөтөйүнбү! Ушу сенден келген кордукту как төбөдөн көрөйүн! — деп кыйкырганда Чачыкейдин айласы алты болду. Чынын айтпаска чарасы калбады.

— Өрттөнүп кеткир Күлчоро, качып кеткен шумкарды Акун кандын долу кызы Айчүрөк алды! Себеби Айчүрөктү алам деп Толтой Чынкожого кошулуп, Акун кандын шаарын камап алыптыр, — деп ыйлактап, Чачыкей акыры чынын айтты.

Көңүлдөгүдөй туура жоопту уккан Күлчоронун ачуусу тарады. Аттан түшпөй, дароо жөнөп кетти. Атын кара терге бастырып, кандай жөнөп кетсе, ошондой тез келди.

— Абаке, сүйүнчү! Шумкарды Айчүрөк сулуу алыптыр. Абама ашык болуп калса, анын каарынан коркобу! Калемдей кара кашы, кундуздай кара чачы, берметтей таза тиши бар керемет жан экен. Перизаттай мөлтүрөп ак куу болуп учат дейт, айланасы Чүрөктүн адам өткүс күзөт дейт. Айчүрөктү алсаң, арманың жок, абаке! — деп Күлчоро абасы сүйүнөрлүк кабар айтты.

Кабарды уккан Семетей шашкалактап абакеси Бакайга жетти. Барар жолун сурады.

— Алды-артыңды байкагын, балам, — деди абакеси олуттуу карап. — Курдашым Манас барында көрбөгөндү көргөм. Абыкенин тушунда ар кандай жорукка көнгөм. Бу тегеректе менин көрбөгөн, барбаган жерим калбады. Аттиң дүйнө, жаш болгондо сени менен кошо барбайт белем. Минтип карылык моюнга минип турат. Кулунум, түштүктү карай жүр. Ашыкпай жүрсөң алтымыш күндө жетесиң. Тез жүрсөң, элүү күндө

¹ Кементай — кийизден жасалган чапан.

барасың. Калкылдап ак куу болуп учкан Чүрөктү ошол жерден табасың! — деп Бакай Семетейди шыктандырып койду.

Араң турган Семетей чатырын бүктөтүп, атына жүктөттү. Жоо-жарагын бүт алды. Бир айга күлазык¹, соёруна жылкы алды. Он төрт күлүк ат коштоп, эки чоросу менен аттанды. Күндөн күн өткөрдү. Бөксө-бөксө дөң менен, бөрү жүрбөс жер менен жүрүп олтурду. Бакайдын катын карады, мылтыктын огун санады. Оюна сонун кыял тарады.

— Күлчоро, күндө салган ок менен күн эсебин, түндө салган ок менен түн эсебин алдым. Абакемдин эсеби бүттү окшойт. Эси болсо Айчүрөк бизди күтүп калды көрүнөт. Ушул жерге алты күн ат өргүтүп алалы! Акун кандын шаарына, ошондон кийин баралы! Айчүрөктөн кабар алып, Чынкожо менен Толтойго аябай уруш салалы. Атабыз Манас болгон соң, эмнесинен коркобуз. Ууру кишилерче барбайлы. Себеби тынч жаткан шаарга кол салсак эрден сыймык кетет, атага наалат болот. Каракчыдай иш кылып, өзүбүздүн абийирибиз кетет. Ушинтип айтып, эр Семетей кошту² түшүрүүнү буюрду.

Төбөсү бийик чатырдын төрт тарабын тарттырып, казыктарын жерге кактырды. Кер байталын сойдурду. Казаны очокко асылды, өргүп жатып алды.

Ошо Семетейлер келген күндүн жылдыздуу түнү атасынын ак сарайында жаткан Айчүрөк түш көрдү, түшүндө сонун иш көрдү.

¹ Күлазык — узак жолго даярдалган тамак.

² Кош — сапарга чыккандардын убактылуу жашап туруучу жайы.

— Менин сүйүктүү эжекелерим, сиңдилерим, — деп Айчүрөк кылактай басып, түшүн айта баштады. — Таң алдында түш көрдүм, таң каларлык иш көрдүм. Менин ат байлоочу мамыма бир күлүк ат байланды. Жалынынан от чачырап, туягы жер чапчыса көл чайпалгандай көрүндү. Бул эмне болот, түшүмдү ким жоруйт? Кайраты күч кабылан шаардын оозун тосуп алыптыр. Айбаты зор ак жолборс шаардын ичин жойлоп жүрдү. Каңк этип иттер үрбөдү. Каңкылдашкан далай ит коңулуна сойлоду. Бул кандай белги? Түшүмдү бат жоругула! Ажыдаары сойлогондо агын суулар бөгөлдү, жанаша турган эки тоо бири-бирине жөлөндү. Жаткан жери быркырап, сойлогон жери коо болду. Айбатына чыдабай каршылашкан калың жоо, кара жандан түңүлдү. Бу эмнеси, кана бул түштү ким жоруйт!

Түшүн ушинтип айтты. Эбедейи эзилип, эт жүрөгү лакылдаган Айчүрөктүн көздөрү жайнап, күлүмсүрөп турду.

— Айчүрөк эжеке, түшүңүздү мен жоруп берейин, — деп Калыйман деген сиңдиси кам уруп калды. — Буюрса, оңдоптур кудай ишинди, келтириптир алдыңа ашык болгон кишинди. Мамыңызга Тайбуруул ат байланыптыр. Баатыр Манастын кулуну, Семетей жездекем босогоңузда турат. Кабыланы Канчоро, ак жолборсу Күлчоро эмеспи. Ажыдаар — асыл төрөңдүн өзү. Жойлогон жери коо болсо, каршылашкан душманы кара жандан түңүлсө, камап жаткан Чыңкожо менен Толтойду кыйратканы. Айланайын эжеке, көктөн издегениң жерден табылды. Эми, камыңды көрө бер. Жездекемди тосуп баралы, аянбастан ар түркүн азык-түлүк алалы, — деди түш жоруган сиңдиси, өзүнчө күйүнө.

Эки бети анардай кызарган Айчүрөк түшү туш келгенине сүйүндү. Сиңдисин кучактап бетинен сүйдү. Кулагына алтын сөйкө салды, алтын билерикти колуна такты. Ошондон кийин отуз келин, отуз кыз бар дасмиясын алып, Үргөнч дайранын боюна, Семетейдин келе турган жолуна шыңкылдап жөнөп калды.

КҮЛЧОРОНУН ҮРГӨНЧ ДАЙРАСЫНАН ӨТҮШҮ

Семетейдөбөгө чыгып, койнунан атасынан калган дүрбүнү алды. Аркы өйүзгө дүрбү салды. Шаардын темир дарбазасы ачылып, андан бир топ адам бөлүнүп чыкты. Адамдардын үстүндөгү кийгени кызыл-тазыл көрүндү. Семетей мыйыгынан жылмая, ичинен кудундап, таттуу кыялга чөмүлдү.

— Ай, Канчоро, абакем эмнени карап күлдү? Сурап көрбөйлүбү? — деп Күлчоро жете келип, бүгүлө колун бооруна алды.

— Абаке, эмнени көрүп күлдүңүз? — деп кызыга сурады.

— Ой, чунактар, карарган шаардан бир топ киши бөлүндү. Кызыл-тазыл кийингенине караганда баардыгы кыздар окшойт. Айланайын чоролор, экөөңдү өзүмдөн артык эр кылдым! Элди, жерди билсин деп ат жакшысын мингиздим, тон жакшысын кийгиздим. Жүрөгү тоодой болсун деп качкан жоону куудурдум. Өкүм болуп өссүн деп колуңарга бийлик бердим. Аркы өйүздөгү топтолушкан кандай жан билгиле. Жолоочу болсо жолго салгыла, жортуулчу болсо башын алгыла. Кайкалаган жоо болсо, урушпай кайра тарткыла. Бул жактан даярданып барабыз. Кана, кимиң барасың? — дегенде Канчоро барчудай алга умтулду.

— Абаке, канча жоо болсо да качырам дечи. Бирок кыз-келин болсо, тилим буулуп калат. Кыскасы, аларга эбим жок. Кыз-келин болуп калып, сизге уят болбоюн. Мындайга Күлчоро жарайт, — деп Канчоро Күлчорого жол берди.

— Абаке, макул, чалгынды өзүм чалам, азабын өзүм көрөм. Бирок, мен минген ат дайрадан өтүп жатканда чабалдык кылып калаар бекен. Андыктан Тайбуруулду бер, минейин, Аколпок тонунду бер, киейин. Алкынып жаткан дайрага, аянбастан түшөйүн. Тосуп чыккан жоо болсо, ылаачындай тиейин! — деп Күлчоро Семетейге суроолуу карады.

— Кагылайын Күлчоро, сенден кантип ат-тонду, курал-жаракты аяп калайын. Ал, бирок өзүңө сак бол. Көп аскер болсо жалгыз качырба, талаада абаңды атынан ажыратып салба! — деп Семетей курал-жарагын берди. Тайбуруулга мингизип, узатып калды.

Күлчоро койкоңдоп жолго чыкты. Кең талаага келгенде жаштык ышкысы козголду.

— Абакемдин Тайбуруулу өтө күлүк дейт. Күлүктүгүн билейин, анык тулпар мал болсо күндө сурап минейин! Кайкалаган жоо болсо, Акшумкардай тиейин! Атырылган Тайбуруулду чаппай турган жайым, анын эрип кетер майы жок! — деп атка камчы урду.

Эти ачыган Тайбуруул ордунан атырыла жөнөдү. Аңга-дөңгө, тоо-ташка карабады. Туягы жер сабап, куюндай сызып баратты... Атагы чыккан Аккелте далысында жаркылдап, асаба колдо калкылдап, айбаты күч Күлчоро Үргөнч дайрага кирип келди, шартылдап. Аркы өйүздү караса, жоо дегени шыңкылдаган кыз-келин болуп чыкты. Селкинчек тээп, акыйнек айтышкан кыздар берки өйүздөгү Күлчорону кызыга карады.

— Суудан кантип өтөт, бизге кантип жетет. Чунак бала, сууга кирсе агынды сымал агып кетпейби? — деп Акундун кызы Айчүрөктүн жүрөгү дүпүлдөдү.

Үргөнч дайранын үстү көбүктөнүп, жээгинен ашып-ташып атыптыр. Толкуну төө өркөчтөнүп, сүрү жаман көрүндү. Кара ташты калдырата агызганы адамдын кең дүйнөсүн тарытты. Үч найза бойлобогон албуут суу жарды кемире жеп, кирип турган маалы экен. Күлчоро дайраны карап, тулку бою үшүп кетти. Канчородон мыктысынып келип, дайраны кечпесем, аркы өйүздөгү кыздар менен кантип сүйлөшөм деп жардын башын уратып, сууга кирди. Жардан түшкөн Күлчоро чулп

этип, чөгүп кеткен таштай чумкуду. Кыйла жерге барганда араң көрүндү. Суудан Тайбуруулдун кулагы менен башы гана чыгып калды. Аз сүздүбү, көп сүздүбү, бир убакта аттын болот такасы күнгө жарк чагылды. Силкинип суудан чыкты. Булгаары тердиктен суу шорголоп акты. Ошентсе да Күлчоро атын тың бастырып, кыздарга жакындады.

— Кызыл буруул ат минген, чоочун бала экенсиң. Кайсы тарапка барасың, кайдан келген баласың? Жайыңды толук айтпасаң, жашыңдан өлүп каласың! — деп Айчүрөк жез комуздай шаңк этти.

— Менин жайымды сурасаң, жок издеп жүрөм. Бутунда жибек боосу бар Акшумкардын дайыны сенде деп уктум. Өлөсүң деп коркутпа жеңе, чорону. Аңдышкан жоону көргөнсүп шек санаганың болобу? — деп Күлчоро атынын башын имерди.

— Ыя, ботом, шумкар дегени эмнеси? Таанышпай туруп жеңе деген шоктугун көр, чунактын. Сен өзүң кимсиң! Жолоочу болсоң жол мына, жортуулчу болсоң мал мына! Чоң атаңдын жайын айт, болбосо туткун болуп түшөсүң, Айчүрөктүн колуна!

— Айчүрөк жеңе, түбүм кыргыз, уругум ногой. Эр Манастын баласы Семетейдин инисимин. Атамдын аты Алмамбет. Сени жеңе дегендин эч бир өөнү жок. Акшумкар куштун дартынан он төрт күлүк айдатып: "Бүгүндөн калбай барам, Айчүрөк сулууну алам", — деп душманга салып күйүнчү, аташканың Семетей, о, жеңе келип калды, сүйүнчү! — деп Күлчоро аттан түштү. Кериле, жеңеси менен катарлаш басты.

Ушу кезде таштын үстүндө отуруп, дүрбү салган Семетей Күлчорону даана тааныды. Кыздарды анык көрдү. Токтоно албай:

— Канчоро, аттоку! — деп бакырды. — Күлчоро Айчүрөктү тапкан окшойт. Айчүрөк сулуу менин келеримди билип, жол тосуп чыккан көрүнөт. Айланайын Канчоро, Чыңкожо менен Толтойду уят кылып салалы! — деп Актелки атты алкынтып сууга кирип келди.

— Семетей аба, атасы сыйкырчы Күлчоро чоң Үргөнчтү кол арык кылып кубултуп, аттатып кеткен турбайбы. Алдын кечүү табалык, анан эртеңден калбай, Акундын кызы Айчүрөккө баралык. Айланайын абаке, таш агызган дайрага, ажал айдагандай, өзүбүз кирип өлөлүбү! — деп Канчоро тыбырчылап ийди.

— Канчоро, суудан коркпочу, аттап өтүп жүргөн суу, Айчүрөктөй ургаачы. Дайрадан коркуп кечпесем, кайдан чыккан баатыр деп Айчүрөк шылдың кылбайбы, — деп Семетей Канчорону камалап, он төрт атты сабалап, жардын башын уратып, сууга кирди. Агып бара жатып, күйүткө түшкөн Семетей өзүнчө күңгүрөндү.

— Айдаган он төрт ат Тайбуруулча болбоду, же жанымдагы Канчоро, Күлчорочо болбоду! Кан Манастын арбагы, качан мени колдоду? Суу атасы Сулайман, кана, жолдош болгону?! — деп Семетей арманын айтып зарлады.

Суу атасы Сулайман Семетейдин арманын укту. Атын чылбырдан сүйрөдү. Кан Манастын арбагы колтугунан алды, кырк чоронун арбагы сууну бөгөй салды. Жардап турган кыз-келин шыңкылдап келип Айчүрөккө тийишти.

— Эжеке, Семетей деген ушубу? Алып келген Буудайык, так ушунун кушубу? Чынкожо деген мындай бир неме экен, чыныгы жездем эр экен. Эжеке, чарк айланып ааламды, издегениң туура экен.

Акыры Семетей суудан чыкты. Эки ийинине эки киши конгондой, эки бети жарк этти, күндөн пайда болгондой. Кайраттанып караса, аска-тоону жаргандай, ачуусу келсе ааламды, алаканга салгандай, сүрдүү көрүндү. Күүлөнүп келип, Күлчорого сүйлөндү.

— Тезек терген кыз болсо теңтуш болуп аласың, куурай терген келинге курдаш болуп каласың. Кандай чунак баласың, чалгынды качан саласың? Минтип жүрсөң, элиңди бир балээге саласың. Аттангын, чунак, тезирээк, кимди карап турасың!

— Асылым аба, тура тур, атыңдын башын бура тур! Бул жерде кыз-келинди ыйлаткан, кары-жашты кыйраткан котологон жоо жок. Издегениң — Акшумкар, эңсегениң — Айчүрөк, экөө жолунду күтүп жатса, кимге кабар берем!

Кимден кабар алам? Мынаке, качырган шумкар колуңда, кадырлуу жеңем жолуңда турат. Айланайын абаке, Айчүрөк таптым, ала кет! — деп Күлчоро жообун таап кетти.

— Ай, Айчүрөк кыз, жыргап жаткан жеримден, эмнеге мени козгодуң? Козгогонго жараша, эмне кол куушуруп тосподуң! — деп Семетей оройлоно ороңдоду.

— Жолоочу киши жолу менен, чоочун киши сыйы менен. Кол куушуруп тоскудай, карап турган каның жок. Доомат кылып сүйлөгөн, сен өзү ким болосуң. Менин Чынкожо деген жээним, Толтой деген эрим бар. Сени тосуп алгыдай, кандай менин жолум бар, — деп Айчүрөк да кантээр экен дегендей тийише сүйлөдү.

— Акундын кызы Айчүрөк, Акшумкар алчу сен эмес, тамаша кылчу мен эмес! Шумкарды бер, кетем! Чачың куудай болгончо, кан атаңдын төрүндө картайганча күтүпсүң. Жөн кетпей, жээниң менен эриңдин желкесин тилип кетем! Жиниме аябай тийдиң, ээ! Күбө болсун, Айчүрөк, күйдүрүп айткан тилиң! Тоодой кылып таянган жээниң менен эриң, кара курттай кайнаган шериң менен элиң келсин, урушка. Баарын талпакча сабап, жүн кылам! — деген оозунан түтүн буркурады, көзүнөн жалын чачырады.

— Калмактан алган олжону кан атам бирин койбой бөлгөндө, сенин атаң шер Манас касиетин көргөн. Ошондо алтымыш эки нар¹ төө алып, ак куржунга зер² алып, алтымыш жорго айдатып, атаңдын бел куда болгон жери бар, — деп шашып калды Айчүрөк. — Алдыңдагы Чүрөктүн алты жаны болсо да карый турган эби бар. Кан Манас атам өлгөндө, Каныкей азап көргөндө, сен Темир кандын шаарына тентип кеттиң. Телмирип күтүп, бул жакта мен калдым. Дагы карыдың деп мени сындырдың. Кан атаң берген батаны качан, кай жерде тындырдың? Карыганча келбеген сен айыптуубу, же жаш төрөм качан келет деп карыганча күткөн мен айыптуубу! Эркек болуп, эр болуп, же сен издеп келбедин? Эки кан шерттешкен батаны издеп, мен жер кыдырып учтум. Ошентип, шерттешкен сөздөн мен кутулдум. Сен кутулбай,

¹ Нар — өтө чоң, олбурлуу айгыр төө.

² Зер — алтын-күмүш, баалуу мүлк, буюм.

кайра элинди чабам деп кутурдуң. Ачууң келип калыптыр, ме, шумкарыңы ал! — деп Айчүрөк катуу тултуйду.

— Ой, жездеке, — деп Калыйман кепке аралашты. — Бир ачууңузду бериңиз. Ак чатырга кирип, даам ооз тийип кетиңиз! Бизден кеткен иш болсо, кыраан жезде, күнөөбүздү кечиңиз! — деп ийилип турду, акактай тишин көрсөтүп.

Кыздар Семетей баштаган чоролорду үйгө киргизди. Казы карта, жал койду, шербет сунуп, аябай сыйлады. Ошондо ачууланган эр Семетейдин тулку бою ысыды.

— Айчүрөк жайын укканда, бир күн карап турбадык. Ашуусу бийик тоо аштык, алтымыш күн жол бастык. Чырмам этип уйку салбадык. Кыздар, ошол үчүн бизге уруксат болсо, азыраак эс алып алалы. Ошондон кийин Акун кандын шаарына баралы. Айчүрөк, менден оройлук кетсе кечир. Акыры өзүңдү издеп таптым го! Бирок мени сөз менен жыгып, алдың го менден, качантан берки өчүңдү!

ЧЫНКОЖО МЕНЕН ТОЛТОЙДУН КЫРСЫККА КАБЫЛЫШЫ

Айчүрөктүн агасы Түмөнбай Чынкожону күттүрүп койду. Сураган мөөнөтүндө алдына келбеди. Ачуусу чукул Чынкожо "Түмөнбай менен Ажыбай бүгүндөн калбай келсин. Айчүрөктүн жообун берсин! Бербесе, Чынкожо менен Толтойдун кан ордосунан көрөт!" — деп элчи жөнөттү.

Айлакер Түмөнбай жолго чыкты, келе жатып үзөңгүлөштөрүнө акыл салды.

— Каманбай менен Ажыбай баатыр, Айчүрөктү Чынкожо менен Толтойдго бербейм. Берип коюп, Семетейдин кордугун көргүм жок. Азыр барып эки эрди алдайлы. Айчүрөктү алып кеткиле, бирок Чынкожонун Карат деген тулпары баштаган көп калың бергиле дейли. Карат колго тийген соң, өз убалы өзүнө, мыктылап сабап коёлу. Ушинтип жүйө менен жыгалы! Берекесиз кишиге бербейли, асыл Чүрөктү, — дегенде экөө макул болду.

— Бүгүн үч ай өттү. Саратан өтүп күз болду. Шартташкан мөөнөт бүттү. Эми кайнагалар, Айчүрөктү бергиле, — деди Чыңкожо тигилер келгенде. — Бербейм десеңер жериңер канга боёлот. Асмандан окту жаадырам, как жүрөккө найзамды матап туруп алам. Толтойго Айчүрөктү алып берем деген шерттимен эч качан жанбайм! — деп ачуусу менен айбалтасын көтөрүп, ордуна ыргып турду.

— Ушинтип кордук көрүп карындашым Айчүрөктү бергенче, кармашып жатып өлөйүн. Чыңкожо, жекеге чык, самап келсең ажалды! Атырылган арам кул, көрсөтөйүн көрүңдү! — деп Түмөнбай баатыр да булкунду, Чыңкожого жулкунду.

Экөөнү эки жакка тартышты, адам кылар ишпи деп арачылап коюшту.

— О, кан күйөө, эр Толтой! Бизди чакырып алып уят кылдыңар! — деп сөз баштады Ажыбай. — Аксымдык кылып Чыңкожо адамдын баркын кетирди. Түмөнбай качан Айчүрөктү бербейм деди. Толтой менен Чыңкожо, силерден кордук көрбөйм, колуңардан өлбөйм! Берер болсом Чүрөктү эрдик менен берем. Калың салып, мал алып, теңдик менен берем. Каратты баш кылып, токсонат байлагыла! Кайнагаңдын көнүлүн, как ушинтип жайлагыла! Каада калың бүткөн соң, кан Акунга барасың. Калыңдан качсаң Чыңкожо, куру жалак каласың! — деди акылга дыйкан Ажыбай.

— Кайнагалар, башыбыз кулдук, сөзүңүзгө сындык. Айып менден өттү. Урматы улук кайнагалар, баары силер айткандай болсун! Күлүк аттан токсон эмес, жүз кылайын. Каратты тартуу кылуудан тартынбайм, — деп Чыңкожо Каратынын чылбырын сунду.

— Чынкожо, айыбыңды кечтим. Каратыңды калыңга кошуп алам. Азыр Чүрөктү бермек болдум деп, Акун канга барам. Ага чейин кан Акундун алдына калың малды айдасын. Эл чакырып, жүз күн той берем, — деп Ажыбай эрдемсинген эки эрди кубандырып таштады.

Түмөнбай күйөө балдардан чыгып, түзеле Акун канга барды.

— Атаке, эп көрсөңүз, Чынкожонун Каратын алдап алайын. Анан өзүнө уруш салайын.

— Балам, мунуңдан пайда жок. Алдап атын алганың эр кишинин иши эмес. Жеңип атын алсаң бир жөн. Бирок Чынкожо менен Толтой чыныгы эр болсо, атын оңой эле бере койбойт. Андан көрө карындашың Айчүрөккө бар, жакшылап сүйлөш. Анткени карындашыңдын учуп үйдөн кеткени токсон күн болду. Семетейге баргандыр, аныктап кабар алгандыр, — деди Акун кан жайдарылана.

— Макул атаке, Айчүрөккө барайын, анан бир кеп болоор, — деп Түмөнбай андан чыгып, чапкан бойдон Айчүрөктүн ордосуна келип түштү.

— Айланайын Чүрөгүм, Семетейге бардыңбы, барып жообун алдыңбы? — деп сурады агасы.

— Түмөке, кудай тилегениңизди берди! Күйөө балаңыз Манастын уулу Семетей келген, — деп Айчүрөк Семетей жаткан сарайга баштап барды.

— Кел, абаке, — деп Семетей кубана кош колун сунду.

— Төрө күйөө аманбы? Пайгамбар сындуу бабабыз, бар бекен Бакай абабыз? Ат жалын тартып мингизген Каныкей энең аманбы? — деп учурашты Ажыбай чечен.

— Айланайын Семетей, Чынкожо менен Толтойго биздин күчүбүз жетпей калды. Чүрөктүн дартынан тиги эки баатырдан аябай азап чектик. Өзүң болгону эки чоро менен келипсиң. Артыңда күтүрөгөн аскериң жок. Кантип тигилер менен кармашасың. Аскериң жок болсо, айт! Айласын өзүм табайын. Айчүрөктү берем деп Чынкожонун Каратын, эр Толтойдун Суркоён атын калыңына алайын. Ошентип жоого минчү атынан ажыратып салайын, — деди Түмөнбай айласы кеткенде.

— Айланайын Түмөкө, жөнеле корко бербечи! Чынкожо менен Толтойдон корксок көп аскер менен келбейт белек. Аттарын алдап алуу арсыздыкка жатат. Байкап көрөлү, ажалыбыз жетсе өлөбүз, жеңсек ат-тонун бөлөбүз, — деп Семетей кайнагасынын көңүлүн жайгарып, эки чоросун ээрчитип сыртка жөнөдү.

— Кан атам Акун чоролору менен келсин. Күйөө баласын көрсүн. Досунун уулу менен көрүшсүн, — деп Айчүрөк атасына кабар айттырды.

— Сүйүнчү, каным сүйүнчү! Күйөө балаңыз Семетей атасы Манас кудадан кем калбаган, анча-мынча баатырды өзүнө теңебеген шер экен. Күйөө балаңыздын алдында Чынкожо, Толтой дегендер анчейин эле неме экен, — деп Ажыбай менен Түмөнбай сүйүнчү айтып, Семетейди ээрчитип киришти.

— Сүйүнчүңөргө сураганыңарды алгыла, баатырлар! Тилекти кудай берди! — деп кубанычтан Акун кан көзүн жаштады, Семетейди бек кучактады. — Амансыңбы, жалгызым? Жолуңду кудай жолдосун, жолборс атаң колдосун! Эригишкен душманың, эч качан эки болбосун! Жолуңду тоскон оңбосун! — деп Акун кан батасын берди.

Семетей улук боюн кичик кылып, кызыл өңүн бозортту. Урматы кылып, унчукпай баш уруп турду, болочок кайнатасынын алдында.

КҮЛЧОРОНУН КҮЗӨТҮ, ТОЛТОЙДУН ЖАРАЛАНЫШЫ

— Айчүрөк, коркуп калган окшойсуң. Чырагым, мен жаныңда турганда коркпо, — деди Семетей. — Баатырсынган экөө өзүнүн артын ойлосун. Кагылайын Күлчоро, Тайбуруулду мин, Аколпокту кий. Түмөнбай кылган чектен жол чалгындап, экөөнүн жанын алып кел! — деп чунагын жумшап калды.

— Андай болсо, мен даярмын, абаке. Чынкожобу, Толтойбу, кимиси болсо жайлайм! Мага тең келер эч ким жок, — деп Күлчоро мактанды, жоо-жарагын алып, аттанып кетти.

Күлчоро Чынкожо менен Толтойдун өтчү жери ушул деп, эки жол бүткөн жерди болжоду. Дөбөгө чыгып, тозотко¹ турду. Күнү бою эч кандай караан көрүнбөдү. Түн кирди. Кырк күн уктабаган Күлчоронун бүткөн бою эзилди. Үргүлөп, уйку басты. Келбей калды го деп атын талга аса байлады. Айбалтасын таянып, чарчаган арстан өндөнүп, уйкуга кирди.

Түн ортосу болгондо, асманга жылдыз толгондо Толтой аскерин жайгаштырды.

— Жигиттер, силер эс ала бергиле. Чалгынга өзүм барам, чоң Үргөнчтүн төрт тарабын чалам. Жолуман душман чыкса, акесин таанытып, байлап алам, — деп кылычын белде каңгыратып, Суркоён атын теминди.

Суркоёндун дүбүртүн уккан Тайбуруулдун туяктары жер чапчыды, тегерене булкунду. Чоочун дүбүрт жакындаган сайын тынчы кетти. Эки аягы жер сабап, жиби үзүлгөнчө тыбырчылады. Кошкуругу кош чыгып, катуу булкунганда Күлчоро ойгонуп кетти.

— Арам өлгүр, Тайбуруул, уйкумду неге буздуң? Тыбырчылап неге заманаң куурулат. Эки жакты карасам дыбыраган дабыштын, шуудураган камыштын үнү жок, — деп Күлчоро чунак атын байлоодон чечти, минип койкондой бастырды.

Так ошо маалда Күлчорого жол боюнан караан көрүндү. Жакындаганда кара чапан кийген, быжыгыр кара сакалчан, кең көкүрөк, жайык төш эр Толтойду көрдү. Уйку сураган көзүнө эр Толтой укмуштай жырткыч көрүндү. Коркконунан жүрөгү дүкүлдөдү. Качып кетүүнү ойлоду. Качып кетсем,

¹ Тозот — чалгындай турган жер (кароол дөбө).

учуп жүргөн Акундун кызы Айчүрөк качканымды көрөт. Семетей абама айыбымды ачат. Жанындагы Канчоро каткыра шылдың кылат. О, кудай, атам Манас арбагы колдой көр! Ушу Толтойдун эмнесинен корктум, — деп “Манастап” ураан чакырды, айкырып катуу качырды.

Жете келип, аркы моюнга найза саярда Суркоён ат булактап, жеткирбей качты.

— О, кудай ай! Семетей келип калганбы? Ажал тооруп, эмне жалгыз келдим! — деп эр Толтой чымын куюн болуп качып жөнөдү.

Күлчоро артынан калбай кууду. Такымдай берип: “Өпкө-боор тушу, өлөр жериң ушу!” — деп тартынбай найза сайды. Сайган жеринен кызыл жаян кан оргуштады. Мүчүлүш сайып калганбы, Толтой жыгыла турган болгондо, артынан шашыла кууган Күлчоронун колунан чылбыры жылбышты. Өз чылбырына оролгон Тайбуруул тоңкочок атып кетти. Ошентип, Толтой колдон суурулду, чычая качып кутулду.

Ээрден ыргып кеткен Күлчоро кайта атка минди. “Кууп жетип, биротоло канын төгөйүн”, — деп Күлчоро атын камчыланды. Канчалык теребелге көз салбасын Толтойдун карааны көрүнбөдү. Күлчоро ошондо түшүндү, жоосун качырып ийгенин. Оюна ар нерсе келди. Эми абама эмнени айтам деп толгонду.

«Кызуу менен барсамбы, Толтойдун элин чапсамбы? Жоодон кекти алдым деп, абама айтып барсамбы? Же Чынкожонун колуна бүлүк салсамбы? Душмандан кекти алдым деп, абама көтөрүлө барсамбы? Куусам жетпей койдум деп, же алдымдагы Тайбуруулдун кулагын кесип алсамбы? Жок, андан көрө Аккелтенин шыйрагын жулуп алайын. Атсам жетпей койду деп сүзүлө жетип барайын. Же колумдагы Сырнайза сайсам өтпөй койду деп, мизин үзүп алсамбы? Же чапсам өтпөй койду деп Айбалтаны жулуп салсамбы? Ушинтип айтып барсам, абам мени мактайбы? Жоок, атамдан калган Тайбуруул адам кордор мал эмес. Же тарамыш менен капталган Сырнайза, уңгусу болот, учу курч Айбалта адам кордой турган жаракбы? Эми абама эмне деп айтам? Толтойдун качырып ийдим десем башыман сылабас. Жалган айтсам,

күнү-түнү кайыптай учкан Акундун кызы Айчүрөк көрүп калып шылдың кылса өлбөгөн төрт шыйрагым калбайбы. Кой, жалган сөз жанды жарытпайт, жакшылык менен карытпайт. Толтойду качырып ийдим, бирок эртең жолугушуп калсак, сөзсүз башын албай койбойм дейм. Адам мага ошондо ыраазы болор», — деп Семетейге аныгын айтып барды.

— Ай, иним ай, жүрүшүң мага жакты, — деп абасы Семетей күлүп тосуп алды. — Ал эми жаза сайганың жаштыгың, кеткенин көрбөй калганың, жалгыз барганың. Жаныңда бирөө болсо, кайда качканын сен көрбөсөң, ал көрөт эле да. Толтой бүгүн кутулса, эртең тутулат. Эригишкен эки итти, дааналап туруп жайлагын, — деп Семетей акылын айтты.

Абасы инисине акылын айтып турган маалда, далысына найза жеген Толтой Чыңкожонун алдына чучуктай чыңырып келди.

— Семетей келди! Келгенин өз көзүм менен көрдүм, — деп күчүнүн баарынча бакырды.

"Семетей келди!" деген сөздү уккан топ аскер, коркконунан чакчелекей түштү. Семетейдин кордугун көрбөй туруп "көрдүк" деген андан көп. "Ажал айдап бул жерге эмнеге келдик", — деген мындан көп. Эси чыгып алсыраган, эки көзү жалдыраган, чочуп жүргөн андан, ат-тонунан айрылып, шашып жүргөн мындан көп.

— Шыгайдын уулу Чыңкожо, ажалдын жеткени ушубу? Икки, кокуй далым ай! Жаным чыгып баратат окшойт! Кой десем болбодуң, тилимди албадың. Зордук кылам деп келип, арам өлмөк болдук. Айчүрөктү албай, энеңди алып калбайсыңбы. Манастын уулу Семетей сен ойлогондой оңой-олтоң жоо эмес. Азыр да кеч эмес, тилимди ал. Аمانыбызда бул жерден кетели. Суркоён атыма ыраазы болдум, айбан да болсо мени куткарды. Икки, кокуй, далым ай! Мынча таттуу жаным ай! Алдымдагы Суркоёндун күлүктүгүнөн кутулдум, Манастын уулу Семетейдин көркоо найзасынан аман калдым. Арыкка келгенде Тайбуруул аттай албай токтолду, дабыш чыкпай жок болду. Эсим чыгып канкордон, эт жүрөгүм козголду. Икки, кокуй далым ай! Мынча катуу ооруйт ай! Омурткамдын оңу, кош далымдын солу, кабыргамдын үстү

ооруйт. Арстандар менен арбашып, айылды көрбөй калбайлы. Элди канга бөлөбөй, эртелеп үйгө кайталы, Айчүрөктү таштайлы. Икки, кокуй далым ай, чыгып барат жаным ай!.. — деп эр Толтой кан жөткүрүп жиберди.

— Досум, акырын, акылыңдан адашпа! Бала-чака коркпосун, бакырыкты ташта! Сабыр кыл досум, токтогун, иштин артын ойлогун, — деп Чыңкожо табыптарды чакырды. Ар кайсы жерден күчтүү табыптарды алдырып, акыл-эстен тандырды. Жарасын жууп, кытайдын кара дарысын сыйпап, ак кебез менен таңдырды. Бир жумада онтогон Толтой таптаза айыкты.

— Досум, эми сөзүмдү жакшылап ук, — деди Чыңкожо сакайган Толтойду отургузуп алып. — Сени сайган Семетей эмес, Алмамбеттин баласы Күлчоро. Он экидеги жаш балага сайдыртып, найзасы колдон тайыптыр. Семетей сени сайганда өлтүрө саймак. Семетейди сен кайдан көрдүң? Бу мага айтчу кеп эмес. Сен андан коркпо, Семетей сенден, же менден артык эмес. Досум, атыңды мактаба. Корксоң үйүңө кет. Семетей менен жалгыз согушам. Же ал, же мен өлөм. Өлбөсөм качанкы кекти алам, башын азапка салам. Айчүрөктү сен албасаң кара жерге кир, өзүм алам! — деп Чыңкожо көрсөтмөк болду кыргынды.

ЧЫНКОЖО, ТОЛТОЙДУН ОЙРОН БОЛУШУ¹

Акыры Чыңкожо, Толтой биригип, туусун бийик көтөрдү. Алтын айчык² туу алып, айгайлаган чуу, күтүрөгөн көп аскер менен кан Акундун шаарын камоого алды³. Замбиректин огунан ойгонгон Семетей чоролорун ойготту.

— Айланайын чоролор, мезгил келдиби кор болор! Жоо-жарагынарды алгыла! Чыңкожо, Толтой босогого келип калыптыр. Арамдарды алдыбызга өз ажалдары айдап келди көрүнөт. Алдыма элчи келбеди, же жараша турган иш калбады. Канчоро менен Күлчоро, бүгүн силердин кезек, кара жанды

¹ Ойрон болушу — кыйрашы, жеңилиши.

² Айчык — жарым ай үлгүсүндө түр салуу (көбүнчө желек, тууга салынат).

³ Камоого алды — душманды качып кеткис кылып курчоого алуу.

аябай, көпсүнүп келген эки иттин аскерин өрттөй каптагыла! — деп Семетей эки чоросун шыктандырып, өзү жоо-жарагын асынды, жоону көздөй шашылды.

Эки чоро, бир төрө он эки катар капка шаардан шаңданып чыкты. Кан Акундун эли үчөөнүн кайратына таңданып алды. “Кудай даарыган баатырга айла жок. Кантсе да Семетей баатыр Манастын тукуму эмеспи, жоолошкон жоону жеңип келер”, — деп узатып калды.

Шыгайдын уулу Чынкожо чыныгы көк жалдай аскерин урушка салды. Тигил жактан эр Семетей качырды. Орто жерин Семетей ойрондоду, эки четин эки чоро майкандады. Качкан жоо көрүнбөдү. Найза менен сайышты, кылыч менен чабышты. Уруштун кызык жеринде Семетей минген Арчаторуну Чынкожо жаа менен сулата атты. Семетей аттан аласалып кетти. Туракалып кылычтап кирди. Адам кайда жүрөт деп көз кыйыгын салган Күлчоро кылчайып караса, эр абасы жөө калганын көргөндө жүрөгү үшүп кетти. Арстандыгын ашырып, жоо бөрүсү Күлчоро көп аскерди жарып өттү. Семетейге Тайбуруулду тартты. Семетей тулпарды мингенде жоонун заманасы куурулду. «Манастап» ураан чакырып, эки чоро, бир төрө жоону ары сүрдү.

Чынкожонун Каратына канат бүтүп, ээсин асманга качырды. Эми ал көгөргөн көк асманда кайып учуп, мылтыгынан ок бүрктү, жебе¹ тартты. Семетейдин айласы куруду. Ок дарысы небак түгөнүптүр. Ошентсе да окчонтойду² какты. Жалгыз огуна ошончо дары калыптыр. Чынкожо Аккелте мылтыктын огу жетпес булуттун үстүндө учуп жүрдү. Кудай алгыр, байкатпай шукшурулуп келип, огун жаадырып, жебесин атып кайра көтөрүлүп кетип атты. Эки көзү жылтырап, Семетейден кетпейт. Баатырдын Аколпогу болбосо, качан эле кыйрамак. Мөндүрдөй жааган октон жадап турганда, өөдөдө өбөгү, ылдыйда жөлөгү, астына салса ак жолу, артында жүрсө сан колу болгон Күлчоронун карааны көрүндү.

¹ Жебе — жаанын огу, жаа огунун учундагы курч темир.

² Окчонтой — мылтыктын дары-милтесин салып жүрүүчү булгаары буюм.

— Абаке, сага эмне болду? Аман барсыңбы? Аккелтенин үнү угулбай жаным кашайды, — деп Телкүрөң атын камчылай жетип келди.

Семетей Аккелте мылтыгына таянып, болор-болбос жерде башын катып жатыптыр. Чынкожонун кайраты күчөп, асмандан ок жаадырып Семетейдин шаштысын алып, азабын аябай берип жаткан кези экен. Каратына канат бүтпөсө, булут аралай учпаса, Чынкожонун күнү качан эле бүтмөк.

— Күлчоро, артыбызда жардамга келер аскер жок. Үмүтүм кесилгени турат. Жашабагыр Чынкожо асманда жүрүп алды, ок атып, менин үстүмөн кетпей койду. Саадакта¹ огум түгөндү. Атамдан калган Аккелте огу асманга жетпеди. Жер үстүндө болгондо армансыз кармашат элем. Өчөшкөнсүп Каратын камчылап, канаттарын каккылап, асмандан түшпөйт. Кайкайып турсам башка атат. Кайкалай берсем төшкө, эңкейе берсем белге атат. Чуркап кетсем бутка мээлейт. Ушинтип айлам куруду. Кан Чынкожо бизди бүтүн чындап соёт бейм, — деп айтып, Семетей кантээр экен дегендей чоролоруна сынай карады.

— Абаке, чындаса Чынкожо менен Толтой бизди соо койбойт, Андан көрө чымындай жаныбыз чыркырап кете электе багынып берели. Тайбуруул атты, Аккелте мылтыкты тартуу кылалы. Айчүрөктү ала бер деп душман менен элдешип, айтканына көнүп, үйгө кете берели. Кан Бакай менен акылдашып, анан келсекби?! — деп безилдеп ийди, кайраты сынган, кара мүртөз Чубактын уулу Канчоро.

— Айланайын абаке, сизге эмне болду? Күлүктү берем дегенче Күлчоро өлдү десеңчи! Күлчоро өлгөндөн кийин ал десеңчи. Аккелте мылтык берем дегенче, арстаным, асырап баккан Күлчором өлдү десеңчи! Чүрөктү берем дегенче, алышып өлөм десеңчи! Өлбөй туруп, Чүрөктү кантип берем десеңчи! Намысы жок Канчоро, үйгө кайтып, элиңдин бетин кантип карайсың? Мунуңду адам укпасын. Колдо турган Тайбуруул менен Аккелтени кантип чыдап беребиз. Жаралган жандан сен, андан кийин мен баатыр, абаке! Күдөрүңдү үзбө²,

¹ Саадак — жаанын огун салгыч буюм, жебе кап.

² Күдөрүңдү үзбө — мында үмүтүңдү үзбө деген мааниде.

бир айласын табам. Аколпокту жамынып, Чынкожого туруп берем. Кыйын болсо баш алсын. Абаке, ага чейин үңкүргө башты калкалай тур. Чымын жан аман турганда, чыр баштаган Чынкожонун бутун чыгарам! Эми Аккелтени алайын, ажалга тике барайын! — деп Күлчоро сөз менен жеп салды.

— Кагылайын Канчоро, күйдүргү Күлчоро туура айтат. Мындан ары кулагыңа күмүш сырга болсун. Агасы өлсө, ини бар, намысы жерде калбайт. Төө өлсө, тайлак бар, күчү талаада калбайт. Айтышкан менен пайда жок, Күлчоронун тилин алалы! — деп Семетей жаш жолборстун зиректигине баа берди.

Ошентип, Күлчоро Аколпок тонду кийди, Аккелте мылтыкка окту салды, милтеге от койду. Көктү шыкаалап, душманын күттү. Ал аңгыча асманды булут каптады. Кайраттанып алган Шыгайдын уулу Чынкожо: “Семетейдин ажалы менден. Ал азыр менин колумдан ажал табат!” — деп “тарс” ок атып, жаа тартып көктү жара айкырды.

— Семетей канкор өлдү. Абасына өкүрүп, Күлчоро жетим келди! — деп Чынкожо Ачалбарсын байланып, жерге жакындай берди.

— Досум, жерге жакын келбе! Алыс туруп атыш. Семетей азыр өлгөн жок! — деп эр Толтой жерден туруп бакырды.

Ал досунун сөзүнө ынана бербей, жерге жакындай берди. Чынкожону жайлап, Каратынан ажыратсам жакшы болот эле деген Күлчоронун камы күч. Акун кандын эли эки баатырдан көз албай таңдана карады. Канат бүткөн Каратына мактанган кайраты тың Чынкожо жакындай калып, күрсүлдөтө ок атып, кайра көтөрүлө берди. Камданып жаткан Күлчоро жакшылап кароолго алды. “Кары жиликтин түбү, канаттын анык мүрү, өлчөлүү жердин тушу, өлөр жери ушу!” — деп машаны¹ басты. Аккелтенин огу оң жилиги менен канатын шылып кетти. Чынкожонун бутун жерге тийгизбей башка атты. Карап турган Толтойду зар какшатты.

— Абаке, чыр баштаган эрдин күнү бүттү! — деп Күлчоро чалкалай басып келди.

¹ Маша — мылтыктын ок алдыргыч тепкиси.

Чынкожонун сөөгү сөпөт болгонун өз көзү менен көргөн Акун кандын аскеринин кайратына кайрат, күчүнө күч кошулду. Качкан жоону качырды. Майданга "Ур, а!", "Ур, аа!" — деп кыйкырып кирди. Эр Толтой эми өлдүм деп аскерин таштай качты. Суркоёнду камчылап, артына кылчайбай чапты. Семетей Тайбуруулун алкынтып, артынан түштү. Эки баатыр анда-мында алышып, аркы-терки кагышып, бири-бирин булкушту.

— Суркоён атын каргытып, коёндой изин чаргытып, качкан баатыр ким десем, Толтой жездем турбайбы! Жоону кууган ким десем, Семетей баатыр турбайбы! Баатыр Толтой качпай кал! Айрөк-айрөк, жездеке! Айрөк, абийириңди төкпөй кал! Толтой жезде, келе кет, белек-бечкек бере кет! Толтой жезде шашпагын, тебетей болсо башыңда, тегеренип качпагын! — деп шаңкылдаган Айчүрөктүн сиңдиси Калыйман шылдың кыла кыйкырды.

— Айтса-айтпаса төгүнбү, бу барып турган кордук! Башыңда эле билгем, бул жакка ажал айдап келгенин. Эр Чынкожо өлгөн соң, кайда качып барам. Күнүм бүтсө, так ушу жерде калам! — деп атын чирене токтотту. Үзөнгүтө чиренип, үстү-үстүнө демигип, үйдөй болгон эр Толтой найзасын сунуп жиберди.

— Жеке! Жеке! Жекеге! Баатырга баатыр тете! — деп желигип кыйкыра берди.

Артынан жете келген Семетей да жөн калбады.

— Как жүрөктүн тушу, өлөр жериң ушу! Эми, чындап жедим арам кулду! — деп бек сайды.

Толтой бир сайгандан чыкпады. Ээрден көчүгү бир башкача кылайды. Тоо жыгылган немедей, жедигердин эр Толтою Суркоёндон кулады. Үйлөп койгон чаначтай, доош чыгарбай сулады.

Ушуну гана күтүп тургансып, Семетейдин эки чоросу жарыша жетип келди. Үзөнгүлөрүн кагыштыра, алаңдай мындай дешти.

— Абаке, соога меники! — деп кыйкырды мурда келген Күлчоро.

— Абаке, атты мен алам! — деп Канчоро элеңдей айкырды.

— Соога¹ төрөм, соога! Эми басылды го коога². Эр Толтойду келбес жакка кетирдиң, себеби өлгөн жоого убалы жок! — деп экөө бирдей кыйкырды.

— Эй, чоролор, ат көрбөгөн немедей, бир атты экөөң мынча талаштың! Уятыңар барбы! Силерди эл карап турат, — деп Семетей эки эренди³ биринен-бирин артык коё албады.

— Чоролор, мынча болгон соң, калыс чечейин. Суркоён аттын чылбырын ортоңорго таштайын. Кимиңер биринчи озунуп, чылбырга кол жеткиргениң ал. Бу тамаша эмес, чын сөзүм. Ошондо мага таарынбайсыңар! — деп Семетей чылбырды калыс ыргытты.

Ылаачындай шамдагай Күлчоро, Канчорону ит кылып, чылбырды илип кетти.

— Абам, Суркоён күлүктү мага берди! — деп Күлчоро жүрөгү жарыла кубанды.

Кара мүртөз Канчоронун ичи ойдолоп, кабагы карыш түштү. Ичи өтүп кетти.

“Менандан улуу болсом, жоону сайсак, бирге сайдык. Неге Күлчоро күлүк алып, мен куру калышым керек. Анткорсунган абакем Суркоёндун тизгинин, Күлчоронун жолуна имере таштап койду?” — деп ичинен ар жорукту ойлонду, ок жылаандай толгонду. Күлчорого таарынып кекенип калды.

— Канчоро, сенин эсиң бар. Күлүк табылат, экөөң бир атты талашып чырдашсаңар, абийир кайдан жабылат. Иниңдин беш-он күндө сонуну таркайт, анан Суркоён тулпарды өзүңө бере салат. Кабагыңды түйбөчү, — деп Семетей элдештире кеп айтты. — Өзүңөр күбө болдуңар, жоонун бели сынды, үйүбүзгө бейкуттук келди. Эми тойго камынсак боло берет. Андыктан жеңеңердин тоюна камынгыла! — деди кубанычы койнуна сыйбай.

¹ Соога — жоокердик, мергенчилик олжодон бериле турган белек.

² Коога — уруш, жаңжал.

³ Эрен — эр, азамат.

СЕМЕТЕЙДИН КОҢУРБАЙГА КАРШЫ АТТАНЫШЫ

Семетей көп жылдар бейкут жашады. Эли тынч өмүр сүрдү, жерине душман кирбеди. Кайсы бир түнү түш көрдү, бир көргөнүн үч көрүп, түшүнөн чочуп ойгонду. Санаасы санга бөлүнүп, көңүлдө жүргөн санаалуу иш көз алдына көрүндү. Убадасыз Коңур деп кейиш менен унчуккан, жер астында тумчуккан атасы Манас көзгө көрүндү. Сарала ат минген, сары кандагай шым кийген Алмамбет, жоодон коркуп койбогон, эгиз эр Сыргак менен Серек көзгө тартылды.

Ошондо эр Семен өзүнө өзү бек айтты. "Арбактар бекер көрүнгөн жок. Арсыз адам болгуча, арбакка шылдың болгуча, өлүп эле калсамчы. Эрлерди кырган кан Коңурдан качанкы кекти алайын. Асыл Бакай абама бир ооз айтып көрөйүн!" — деп, чоролордун бирине добулбасын урдурду.

Добулбастын катуу чыккан добушу кулак-мээни тундуруп, талаадагы тай, короодогу кой үрктү. Канчоро менен Күлчоро жоо келип калдыбы дешип, шапа-шупа атка миништи, жарышып жөнөп калышты. Кан Бакай да ылдам бастырды, Сары канды шаштырды. Кандай кырсык чалды деп, ордого чаап келип калышты.

— Ой, абаке, кербендерден кеп уктум. Кытайдын кан Коңурбайы бүт кыргызды кыйратам деп, камынып жатат деп уктум. Манас атасынын өлүмүн уулу Семетейге салам дептир. Коңур ушинтип кекенгендей, кыргызга кеткен доосу жок. Камынып жаткан Коңурга, алдын алып барсам дейм. Шейит кеткен арбактардын кунун куусам дейм! Үйүмдөн күтпөй кыйды Коңурду, үстүнө басып кирейин. Кыйындардын куну үчүн, көрбөгөндү көргөзөйүн, — деп Семетей оюн айтты.

Ак сакалын жайкалтып, асылдыгын туйгузду, Бакай. Анан өз оюн минтип билгизди.

— Э, кулунум, Семетей! Кекене берсең жоо көп, кырылышып өч алсак, кылымга татыр күн көп. Быйыл жылы жылы, сенин жылың. Жыйырма бешке толуп турган убагың. Өзүңдүн да тынч турбаган жаның менен чың толо элек каның бар. Мени кейитпей тилди ал, быйылча туруп, эмдиги жылы бар. Ошондо жолуң ачылат. Ойлонбой жүрүп кеткидей, Коңурбай оңой жоо эмес. Сөзүмө көнбөсөң, кантейин мен да кошо барайын. Эрлердин кунун алайын. Быйыл барбайм десең, чалгынды өзүм чалам. Келерки жылы келтирип, Коңурга бүлүк салам, — деди Бакай ишенимдүү бакылдап.

— Айланайын, абаке, бир көргөн түштү үч көрүп, намысым чыдатпай жатат. Айтканымдан кайтпаймын. Ажал жетсе өлөм, жетпесе Коңурдан олжо бөлөм. Жанымды жай алдырбаган Коңурдун, мен да тынчын алып көрөм, — деп Семетей көгөрүп туруп алды.

— Макул, сен айткандай болсун! — деп кан Бакай аргасыз көндү, урушка даярдык көрдү.

Үйдө жатса күйүнгөн, сыртка чыкса сүйүнгөн Канчоро менен Күлчоро ошо күндөн соот кийим кийишти. Жоо жарагын белеңдеп, жол камына киришти. Ок дарыны мол алды. Көк асаба, көк туу алдында Бакай каны башында, эки чоро кашында болду. Семетей Жортуулга¹ көп аскерин алып, жүрмөк болду, жыйырма беш жашында.

Канча күн, канча түн жүрүп, калмактын жерине келгенде өргүү алды. Чекте турган кытай-калмактын желдеттери

¹ Жортуул — атчан аскерлердин казатка аттануусу.

шашкан бойдон башчысы Мурадыл жайчыга¹ барды.

— Кыргыздардын көп аскери келип калды көрүнөт. Алты ай чапса арыбаган он төрт тулпары менен Семетей чекте турат. Кун кубалап, чунак бала келип калды окшойт?

— Келиптир, — деп Мурадыл эрдин тиштеди. — Атасын тарткан канкорго алышкан менен ал жетпейт. Алышсак деле көз жетпейт, — деп колундагы жай ташын аркы-терки таштады.

Мурадыл жайчы дубасын жай күбүрөп окуду. Аркырап шамал жүрдү, булутту айдап келди. Заматта ааламды караңгылык каптады. Кар борошолоп жаап кирди. Канчоро менен Күлчоро Көкчолок менен Тайбуруулду үңкүргө киргизди. Калган он төрт атты аймалап турсун деп агытып жиберди. Мурадыл алты күн кар жаадырды. Бүттү го деп жай ташын суудан алды. Күн ачылды. Канаттуу куш сайрады. Күндүн көзүн көрүп, үңкүрдөн чыккан Бакай өкүнгөндөй тилденди.

— Ак жайдын ысык чилдесин, ак кар, көк муз кыш кылды да, жашабагыр Мурадыл. Ошентип, аттарды айдап кеткен турбайбы. Башыбызга каран күн түшкөнү ушубу!

— Сыйкырчы аттарды алып кетиптир. Чоролордун бу күнөөсүн кечирип кой, абаке. Аттарды душман алып кетти деп, эми кантип айылга кайтып барабыз. Мага бир ай убакыт

¹ Жайчы — аба ырайын тез арада өзгөртүп жибере ала турган киши.

бергиле. А силер оорукта¹ калгыла. Мен аттарды таап келем, — деп Семетей жөнөп калды.

— Семетей, сен жалгыз барам деп оолукпа. Жолдун сырын билбейсиң, эч ким жүрбөгөн жашыруун чоочун жол менен жүрбөйсүң! Мен кошо барам. Чалгынды бирге салабыз, — деди Бакай карыя билек түрө.

Арадан үч күн, үч түн өттү. Кырка тоого жеткенде Бакай Семетейди токтотту.

— Коңурбайга жеткенче көп амалга туш келебиз. Тээтиги жерден Коңурбай койгон кароолчуларга кез келебиз. Анын жапайы жаныбарлардан чегара тилкесине койгон кароолчу түлкүсү, кулжасы, өрдөгү, Мурадылдай шери бар. Алдын Кумайыкты агытып, түлкүсүн кармайлы. Түлкүнүн кароолго чыкчу бели тээтиги жерде. Эртерээк жетели, — деп чаап жөнөдү.

Бакай айткандай кырдан кызыл түлкү кылактай качты.

— Кокуй, кутулуп кетпесин. Кутулса өлдүк, Коңурбайга кабар жетет. Кумайык, ал! Айдак! Айдак! — деп Бакай кайгыра кыйкырды.

Кумайык карыса да калдаңдап түлкүнүн артынан чуркады. Тоодогу кичинекей жаракага кирип кетерде тиш салды. Куу түлкүнүн белин бүктөй жыгылды. Бакай сүйүндү.

— Семетей, иш оңолот деген ушу. Манастын арбагы колдоду, карыса да Кумайык куу түлкүнү куткарбады. Эми чыгырык мүйүз ак кулжа колго түшсө, бизге кудай берет, — дегиче адырдан калдаңдап ак кулжа качты.

Бакай Аккелте мылтыкка колдураган кош окту катар-катар салды. Кароолго алды.

— Айланайын Аккелте, ата албасам мага шерт, тийбей калсаң сага шерт, — деп ак кулжа адырды аша бергенде машаны басты.

Түтүндөн мурун ок жетти, кулжа жалп кулады. Бир күндүк жол басканда суусу тунук көл көрүндү. Көлдөн куу өрдөк учту. Бакай Акшумкардын томогосун алып агытты. Шумкар куу өрдөктү алды.

Ошондо Бакай менен Семетейдин дүйнөсү түгөл болду.

¹ Оорук — аскер бөлүгүнүн негизги турган жайы, аскер тылы.

СЕМЕТЕЙДИН КАРАГУЛГА АЛДАНЫШЫ

Кан Коңурбайдын чегара тилкесиндеги сыйкырчы кароолчуларын жок кылып, Бакай менен Семетей кубанып калды. Көл боюна бир түнөштү.

— Абаке, сиз ушул жерде болуңуз. Мен жол кайгуулдап¹ кайтам. Кан кускур душман бүгүн жолуга койбос, — деп Семетей жарагы жок салт аттанды.

Ошо күнү Коңурбай кан жер кыдырып жүргөн. Чарчап келип, калмактын жылкычы журтуна кан болгон Карагулга кайрылды.

— Карагул, жердин баарын чалып чыктым. Каргашалуу Семетей жер үстүндө турганда, атасынын кунун кууп келбей койбойт. Келбесе өзүм барам, баш көтөртпөй басууга кудурет күчүм жетет. Алгара тулпар көп минилди, сага таштайын. Сөөгү агарсын, байкуштун. Жакшылап кара, — деп канжасын кере-кере соруп, жөнөй берди.

Карагул төрөсү Коңурбай кеткенден кийин кудай берди деп жабагы кулун сойдурду. Кулундун жаш этинен тойгончо жеди. Анан жылкычыларын чакырып, колу-бутун чойдурду. Дардайып жатканда от жаккан бала түшүн айта баштады.

¹ Кайгуул — душмандын жолун чалуу, чалгындоо.

— Төрөм, буруул ат минген кызыл жүздүү киши жер кезип жүрүптүр. Жолунан чыккан адамды байлап, жылкыны айдап жөнөдү, — дегенде эле Карагулдун боконосу болк этти.

— Эй, кичинекей кул, мындан кийин мындай жаман түшүңдү айтпай жүр! — деп каарын төгүп, баланы эси оогончо сабатып салды.

— Кана, түшүңдү кайра айтчы! — деп демиткенде бала ыйламсырады.

— Төрөм, сөзүм жалган эмес. Чын көрдүм, — деди жаны кашайып.

Ошондо Карагул чыдабай кетти. Баланын башын чилдин башын жулгандай жулуп таштады. Карагул менен баланын акыйнек¹ айтышканын көрүп турган Семетей өзүн кармана албады. Дөөгүрсүгөн Карагулду бир муштап жыкты. Төшүнө минип алып, аябай кыйнады. Бирин-серин сексейген Карагулдун сакалын бириндете жула баштады.

— Айланайын балам, көргөнүм жалган болбосо, сен Семетей болуп жүрбө?! Семетей болсоң арман жок, өзүңдү аман көрдүм. Мен мурда Манастын элиндеги Карагул деген болом. Атаңдын көзү өтүп, сен Букарга кеттиң, тентип. Көкчөнүн уулу Үмөтөй мени жылкычы кылды. Үмөтөйдөн көрбөгөндү көрдүм. Анын кордугу менен зордугуна чыдабай калмакка кире качтым. Каныкей менен Чыйырды кайрылып келдиби? Жер куруткан түгөт чал, желмогуз Жакып өлдүбү? — деп буркурап ийди Карагул. — Кагылайын Семетей, куткарып алар кез келди, — деп мойнунан кучактап, жалооруй ыйлады. — Жандын амандыгы деп калмак болдум. Эптеп тиргилик өткөрүп жүрөм. Сен келип, эми көзүм ачылат тура! — деп боздоп Семетейдин намысын козгоп койду.

— Абаке, мени кечир. Жайыңды билбей, сакалыңды жулдум. Ошо кылган айыбым үчүн Бакай абама кошуп, сени ага кылып алам, — деди Карагулдун сөзүнө ишенип калган Семетей. — Эми, абаке, мага Коңурбайдын Алгара атын кармап бер. Тулпардыгын билейин, майданга минип кирейин. Душман чыкса алдымдан, Бежинге чейин сүрөйүн!

¹ Акыйнек — бири-бирин кордоп, кемсинте, кайым айтышкан ыкма.

— Балакетинди алайын, сен айткандай кылайын. Бирок Алгара бүгүн жүгүрбөйт, ал асманда учуп жүрөт. Үч күндөн кийин кел, ошондо табына келет, — деп камчы салса баспаган, кашаң кара атты мингизип, Тайбуруулду агытып ийди.

Семетей көп жылкыны алдына салып, күтүрөтө айдады. Ак доолду¹ күрс койгондо, Аккелтени тарс атканда, Тайбуруул күлүк жылкыны баштай чуркады. Семетей “Манас!”, “Манас!” деп бакырды. «Манастап» ураан чакырды. Бакай турган жерге жетип, сууга кирип калганда Карагул Алгараны алкынта Семетейге жете келди.

— Эй, Семетей, мен кытайга барам, каныма кабар кылам. Сага окшогон баланы Карагул абаң далай алдаган, — деп учунда уютулган коргошуну бар камчы менен келтирип туруп төбөгө тартып жиберди.

Өзү Алгара атты күүлөнтүп, артына кайрылбай качты. Көзү-башынан сызып кан акканына карабай Тайбуруулду кармап, жайдак минип артынан кууп жөнөдү. Көп өтпөй кууп жетип, Алгаранын куйругунан бек кармады, оң колуна ороду. Токтотмокчу болуп тартканда Алгара аттын кетмендей болгон куйругу, түбүнөн жулунду.

— Карагул кул, сакалың жок, куйруксуз Алгараңды минип каныңа бар. Коңур экөөңдү тиги белден күтөм, даярданып келгиле! — деп сонунан кыйкырып калды.

Карагул качкан бойдон Коңурбайга барды. Кан караса, Карагул жылкычынын сакалы жок мулуюп, Алгара аттын куйругу жок чулуюп. Добулбасын шашыла урду, аскерин жыйды, туусун көтөрдү. Табып чакырып, атына жасалма куйрук жасатты.

— Атасы Манастын кунун кууп, уулу Семетей келиптир. Көпөлөктөй жетимге жеңилсем, мени кудай урбайбы. Баатырлар, жарлыкты уккула! Эрдемсиген жетимге көргүлүктү көрсөтөлү, талпактай кылып сабайлы. Тайбуруул тулпары баштаган аттарын олжолоп, Семетей айдап кеткен көп жылкыны кайтарып алалы! Кыргыздарды чаба турган кез келди, — деп Коңурбай аскерин баштап жолго чыкты.

¹ Доол — анча чоң эмес согуштук барабан.

Кытайдын жер жайнаган аскеринен, кагылган добулбастын добушунан, айгайлаган чуусунан жер майышып турду.

СЕМЕТЕЙДИН ЖАРАЛАНЫШЫ, АЙЧҮРӨКТҮН ОК АТТАШЫ¹

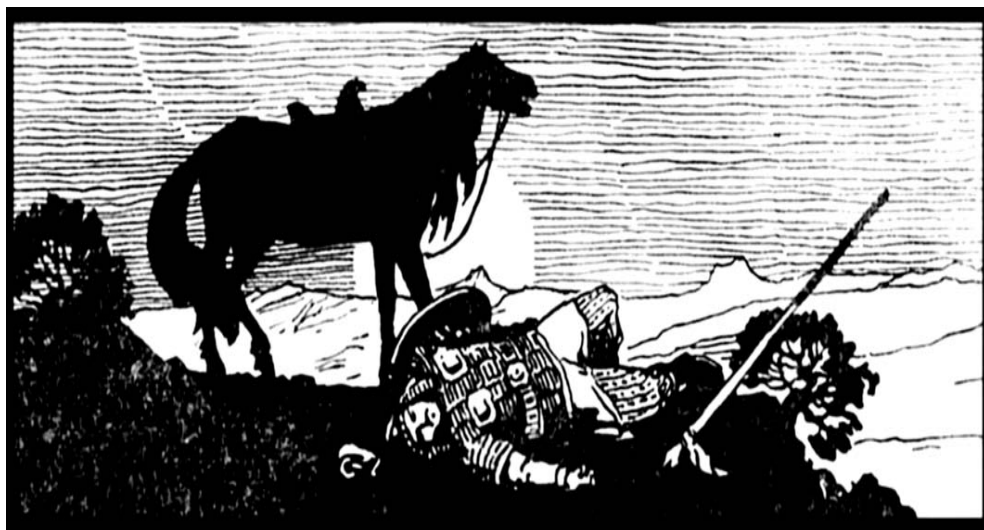
— Каары катуу Коңурбайга не болду? Эмдигиче жок. Көп жылкысынан үмүтүн үзүп койдубу? Же Карагул жылкычы коркута айтып койсо, камы келбей коркуп калдыбы? Бир жекелешсем болбойт беле! — деп Семетей өргөөсүндө жүргөнсүп, Аколпоктун бүчүлүгүн чечти, чоросун чакырды. — Күлчоро, Бакай абаң менен алдыга бастыр, — деди дүрбү сала.

Келбей калды деген Коңурбай кечки салкында келди. Аколпогун желбегей жамынган Семетейди көрүп таң калды. Баатырдын келишкен келбетине, ажыдаардай айбатына суктана тигилди. Өзүнчө ичинен арманын күңгүрөнө айтты.

— Манастан калган жетимди томуктай бала деп жүрсөм, тоодой болуп жетилген экен. Пай-пай, атасынан да алты эсе мыкты өңдөнөт, айбатынан ажалдын көлөкөсү көрүнөт. Мага ушундай бала бербеген, кудайдын өзү сараң окшойт. Айкөлдөй болгон Семетей менин уулум болсочу! Атаганат, куу дүйнө, айдап жүргөн көп жылкы менин кунум болсочу! Кудай берип, жетимди тирүү кармап алсам ээ! Көңүлүн алып, берендерге тең кылып, элиме кошуп алсам ээ! Ушундан туулган баланы, коркпой туруп калмакка кан көтөрүп алсам, кана, атаганат! Жазы маңдай, жалын көз кара кылды как жарган, ушундай калыс адам болобу? Баатырды баатыр дебей, кемиткен адам оңобу! Кой, баатырдын көзүнө көрүнбөйүн. Көрүнсөм көнөктөй болгон башымды, көөдөнүмдөн жулуп албасын!

Эр Коңурбай ушинтип арманын айтып, ач жолборстой комдонуп жатты. Мылтыгына от койду, бүчүсү ачылган Аколпоктон көрүнгөн ачык төшүнө кадала карады.

¹ Ок аттоо — Умай энедей таза аял жарадар адамды аттаса огу түшөт деген байыркы ырым, ишеним.

— Өлчү жердин тушу, өлгөнүң балам ушу! — деп кош дүрмөттү салып шашпай мээледди.

Коржоюп турган баатырды көздөй машасын басты. Мылтык “тарс” эткенде, Семетейдин көзүнөн от чагыла түштү. Жер термелип, тоо көчкөндөй туюлду. Көкүрөгүнөн жылжып ысык кан акты. Мылтыктын үнүн угар замат Күлчоро атын чаап кырга чыкты.

— Каргыш тийгир Коңурбай келип калдыбы? Абамды жайлап салдыбы? — деп кырдан көзүн салды.

Караса Тайбуруул качып, Коңурбай кууп алыптыр, калмакча ураан салыптыр. Семетей солго шылк этсе, Тайбуруул кошо солго болк этет. Оңго оосо, ат оңго оойт. Коңурбай Семетейге такымдап калганда, “Манастап” ураан чакырып, күркүрөгөн Күлчоро качырып кирди. Кан күсөгөн Коңурбай атынын тизгинин бурууга аргасыз болду. Атырылган чорого найзасын сунду. Экөө эчтемеден аянбай, чарчаганча кармашты.

— Бу бала бөтөнчө эр экен. Баладан өлсөм, калмактар не дээр экен! — деп ойлонуп Коңурбай үйрөнгөн адатын карматып, Алгараны камчылай качып жөнөдү.

Кызып калган Күлчоро артынан калбай кууду. Аздан соң, мингени Алгара ат эместигин түшүндү, тизгин тартты.

— Көгала кургур, эми жетпейт. Кой, артка кайтайын. Адамды аمانында көрөйүн. Канкор абамдан кабар алып, анан чоң жорукту баштайын, — деп Күлчоро кайрылып келсе, Семетей акыл-эстен танып жатыптыр.

Бакай менен Канчоро айла таппай, кайгырып туруптур.

— Коңурбайды жарадар кылдым. Бирок жетпей калдым, — деп Күлчоро Семетейди кучактап ыыйлады. — Ичине кан толсо, абакем Адам болбойт! Абаке, макул десең Тайбуруулду минейин, ылаачындай тиейин. Абамдын жаны чыккыча, желмогуз Коңурду садага кылып иейин! — деп көздөрү күйүп турду.

— Секетиң кетейин, башың аман болсо, ал үмүтүңө эртели-кеч жетесиң. Семетей минтип жатса, кантип таштап кетесиң? Көрдүңбү, ок ичинде калыптыр. Жакшысы, сен Суркоёндумин да, Таласка чап. Илгертен келаткан кыргыздын ырымын кылалы. Атасы Акун канды олуя¹ киши дешкен. Өзү да жазыктуу ишке барбаган, эркекке көңүл бурбаган Умай энедей² таза деп уккам. Ошон үчүн Айчүрөктү алып кел, ок аттасын! Аттаганда огу түшпөсө, дароо мууздап сал! Айла кеткенде, бычак менен кескилеп, ичинде калган окту алабыз, — деп Бакай Күлчорону Алтай тоосунан Таласты көздөй аттандырды.

Күлчоро кеткенде Бакай Семетейди жолум³ үйгө киргизди. Жанында шүүшүңдөп аккан канына кебез тосуп, кайра өзүнө соргузуп олтурду. Жанынан карыш жылбай жакшы карады.

Алмамбеттин Күлчоросу тынбай үч күн, үч түн жол жүрдү. Түнү эл тегиз уйкуга киргенде, этек-жеңи булактап Таласка кирип келди. Кан ордодон Семетейдин Айчүрөгүн тапты.

— Айланайын жеңеке, касиеттүү абама ок жаңылды. Огу ичинде калыптыр. Канча амал кылсак да, окту түшүрөр айласын таппадык. Өз эринен башкага, жамандык ишке барбаган, этегин кайрып ачпаган, таза ургаачы аттаса, огу түшөт дейт. Ок түшсө, өлүм жок, кадимкидей бүтөт дейт. Көптү

¹ Олуя — окуяны алдын ала билген киши.

² Умай эне — сүйгөн адамын колдоп жүрүүчү касиеттүү аял.

³ Жолум — кичине боз үй, чатыр.

көргөн Бакай абам Айчүрөк жеңең таза деп, сага жөнөттү! — деп Күлчоро күйүп айтты.

— Кан Бакай абам айтса жөн, айтпайт. Тез жетейин, сен аркамдан келе бер, — деп Айчүрөк ак куу болуп кубулду.

Канатын жайып каркылдап, куйругун жайып шаркылдап учуп жөнөдү. Таң кылайып атканда канат күүлөгөн Айчүрөк, ай жарыгы түн болгондо жетип барды. Күн-түн жанында отурган Бакай карыя сүйүнгөндөн ордунан атып турду.

— Айчүрөк балам, жакшы келдиңби? Күлчоро сага айтса керек, эмне кылышты. Ошо ырымын кылалы, Семетейди үч атта. Ошондо жан кыйнаган ок түшөт. Семетейди сага, сени кудайга тапшырдым. Тилегиңди берсин! — деп Бакай бата берип калды.

Касиеттүү карыя кишинин батасын алган Айчүрөк биринчи жолу аттады. Аттаса ок түшпөдү. Экинчи жолу аттады, анда да огу түшпөдү. Ошондо бейкүнөө Айчүрөктүн жалындай көзү тунарды, сай-сөөгү сыздады. Эт-жүрөгү эжигейдей эзилди.

— Абаке, эч жазыгым жок эле. Ак этектен түшпөгөн, арманга бүткөн, бу кандай ок эле!!! — деп Айчүрөк солкулдап ыйлады. — Эми дагы бир аттайын, ошондо да түшпөсө шерменде болбой өлөйүн! — деп үчүнчү жолкусун ичинен ырымын кылып, абайлай аттады.

Ах, ошондо кудай берди! Чүкөдөй болгон коргошун эр Семетейдин ичинен топ этип, кулаткан таштай ыргыды! Күлчоро кытайдын кыйма дарысынын сарысын, кайнатма кара дарысын тундуруп алып, бирин ичине шыбады, экинчисин сыртына шыбады. Бээ союп, казысын үйдү, үстүнө Семетейди жаткырды. Чөйчөктөн тамак таткызды. Ошондой көп аракеттен, көп күндөн кийин Семетей куландай соо болуп айыгып кетти. Коңурбайдан тартып алган сансыз жылкыны айдап, Таласка шашты. Калың журтка ошол жылкыдан баарына тегиз бөлүп берди. Кайра ит агытып, куш салды.

Ошентип, Манастын уулу Семетей эчтемеден кем болбой, бейкут жашап калды.

КОҢУРБАЙДЫН КЫРГЫЗГА КОЛ САЛЫШЫ

Калмак каны Коңурбай канча жылдан бери ачылбаган казынасын ачты. Мал, дүйнөсүн эбегейсиз чачып согушка даярданды. Күндүр-түндүр калдайган тоону каздырып, коргошун иргеп, ок куйдурду. Кулак угуп, көз көргөн мыкты усталарды жыйды. Тоодон темир казып алып, кылыч, айбалта жасатты. Найза, кылыч, чоюн баш, айбалтаны жетимиш миңден жасатып кампасына катты. Андан тышкары тоо текени аттырды, мүйүзүн кылдат чаптырды. Жебеге жип тарттырып, жетимиш ок салгыч саадак жасатты. Миң кулач милте¹ кылдырды, мылтыкка ок куйдурду. Баарын тындырды, үстөкө-босток тоодой кылып жыйдырды. Кан жарлыгы айтылды, колуна кылыч кармаган жаш баладан, карыя кишиге чейин аскерге тартылды. Кыргызга каршы чечкиндүү согушка даярданды. Жарлыкты укпагандын баары укту, сансыз аскер чогулду.

— Каруу күчүм барында, кыргызды кан жуткурдум. Манасын баш көтөртпөй жайладым. Эми Манастын уулу Семетей менин ким экенимди тааныгысы жок. Кыргыз түгүл, кытай эли “Кан Коңур өзүң билип, бийлей бер!” — деп кол куушуруп турат. Кыргыздын эмнесинен корком. Көзүнө дагы көрүнүп коёюн. Элин чаап, кыз-кыркынын олжолоп, жерин көккө сапырып келейин! — деп Коңурбай кыргыз журтун чаап алмакка кыргын согушка аттанды.

Курал кармабаган калмак калбады. Мал, дүнүйө олжолоп келебиз деп баары бир тууга бирикти. Тапканын ат арабага, андан калганын пилге, төө, атка жүктөдү. Жолдо учурагандын баарын тамак кылып жеп, сел каптаган эмедей, жердин бетин бербей келатты. Күнү тыңып, түнү жүрүп олтурду. Канча ай өткөрүп, акыры кан Коңурбай Таластын чегине келди. Чалгын чалып, туш тарабына күзөт койду.

¹ Милте — мылтыкты атуу үчүн от беүүдө пайдаланчуу кебез.

— Баатырлар, кыргызды камынтпай басалы. Манастын жалгыз жетимин үйүнөн байлап алгыла! Бейкапар жаткан кыргыздын катуудан казанын калтырбагыла. Жумшактан күлүн сапырып, талоонду¹ мыктай салгыла! Семетейге таарынып, Күлчоро андан кеткен дейт. Күлчоронун кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени. Жаккан отун өчүргүлө, түндүгүн² жерге түшүргүлө! Күчүңөр канчага жетсе, олжону ошончо алгыла! — деди Коңурбай.

Ичке адам киргизбей, тышка жан бирөөсүн чыгарбай Талас ордо тегерете курчалды. Душман келип калат деп эч ким капарына албаган. Семетейдин Тайбуруулу жайлоодо болчу. Аны апкелген пенде жок. Семетей өз ордосунда камалып жатты.

— Ээ, кокуй, Аккелте үнү чыгабы? Коңурбай келип калганбы? Кагылайын Күлчоро, абаңа таарынып жатып албай кабар алчы. Бол бачым, — деп Бакай күйпөлөктөдү.

— Ай, абаке, Айчүрөк менен жакын деп Чачыкей тараткан бузуку сөзгө ишенип алып, мага тили тийди. Ошончо эле кыйын болсо, Коңурбай менен жекеме-жеке сайышка³ чыксын. Мени жок жерден, ак жеринен күнөөлөгөнү жанымды кайыштырып жатпайбы!

¹ Талоон — мал-мүлкүн, дүр-дүнүйөсүн талап, катын-кызын олжолоо.

² Түндүк — ууктарды бириктирген тегерек жыгач буюм (бул жерде үйлөрүн талкалагыла деген мааниде).

³ Жекеме-жеке сайыш — баатырлардын айкашуу, урушуу аракети.

— Акылсыз Күлчоро! Чачыкейдин көрө албастыгынан кылган ушак кебин Семетей билген жок. Күмөн санаса, Каныкей сени балам деп келет беле. Сени качан келет деп күтүп жаткандыр. Эрте күндү кеч кылбай жөнө! — деп Бакай акыркы өктөм сөзүн айтты.

— Чын элеби аба! Анда барайын, жоону чабайын, — деп Күлчоро жаркылдап күлүп, Сырнайзасын алды, туулгасын кийди.

Тайбуруулду коштоп, эр Бакайды баштатып, чоролорду жайнатып, ач кыйкырык салды. “Ур, а!”, “Ур, аа!” деп кыйкырды. “Манастап” ураан чакырды. Кумурскадай көп жоого аралашып калды. Ок жыландай арбашып, алдынан чыкканы менен кармашып, сепилге жетти.

— Күлчоро, Чачыкейдинайтканына ишенген адам курусун. Аны билбей акмак болгонумду айтсаң. Келгениң абдан жакшы болду. Камап жаткан калмакты коркуткан, кадимки Манас атамдын өзүндөйсүң! — деп Семетей жерге батпай сүйүндү. — Эми карап турбайлы, душман менен кармашар улуу күн келди! Алга, жигиттер, жоону катуу ургула, чектен ашыра куугула! — деди ураан таштап.

Семетей айкырыкты салды. “Жоону ур, а!”, “Жоону ур, аа!” — деп кыйкырды. “Манастап” ураан чакырды, калмакка аянбай кирди. Баатырдын үнүн укканда туш-туштан аскер чогулду. Добулбасы кагылып, туу түбүндө турушту. Тараптар оңбогондой урушту, бирөөнүн туусу жыгылды. Найза тийип, кылыч кескени андан көп. Кансыраганы, эси ооганы мындан көп. Майдан¹ талаасы чаң-тополоң түшүп, талаа кызыл канга боёлду. Кыргыздан качканы болбоду, кайра качанкы кеги козголду. Ата журтту, элди коргоо намысы катуу ойгонду.

Кан Коңурбай кан кечкен урушту көрүп, аскер эсебин биле албай башы маң болду. Карбаластай Чабалай деген жанда жок баатырына шашылыш чабарман² чаптырып алдырды.

— Чакчаңдаган Семетейди ойрон кылып жибер! — деди карбаластай баатыры келгенде.

¹ Майдан — согуш жүрүп жаткан жаткан талаа, жер.

² Чабарман — кабар жеткирген, чакырууларга барган адам.

— Кан Коңурбай, ойрон кылганда да жаман кылам. Кыргыз уулуна заман акырын көрсөтөм. Кана, кыргыздар, эрендердин жекеме-жеке эр сайышына чыккыла! — деп боюна саадак, кылыч, жарагын асынган калмактын Чабалай баатыры ач күсөндөй кыйкырды.

Майданга башында жалгыз мүйүзү бар керик¹ деген жаныбарды минип чыкты. Жөн турбай канжасын тартып турду. Аны көргөн кишилердин үрөйү учту. Минген кериги, айкырган айбаты бир башкача көрүндү.

— Эми кыргыз көргүлүктү көрөт. Чабалай дегени адамдан башкача туулган эр экен. Дөө бекен, же жин бекен? Балким адам түрдүү пил болуп жүрбөсүн! — дешти көпчүлүк.

— Чабалай балбан сайышса, күрөшсө да эч качан утулган эмес, — деди акылгөй Бакай карыя. — Ошондуктан мылтыктан өткөн жарак жок. Семетей, сен азыр аттанба! Коңурбай али козголо элек. Кандай согуш болсо да, каржалбаган күчүн бири-биринен жашырган заман болуп жатпайбы.

Бакайдын тапшырмасы менен Аккелте баш болгон мылтыктарга ок салышты, дары куюшту. Милтеге от коюп, күрс атышты. Түтүнү тараганда караса, мактанган Чабалай кериги менен өлүптүр, келбес жолду көрүптүр. Баатыр Бакай кашында, Сары каны жанында болуп кайрадан ок жаадырышты. Жер дүңгүрөдү, кемпир-чал кыйкырып, тоо козголгондой болду. Жана атылганда далайы жан соогалап, турган жандан түңүлдү. Кабагын карыш салган Коңурбай койнунан кол башындай болгон, алтындан жасалган бут² кудайын алып чыкты. Өзүнчө ичинен бирдемелерди айтып, аябай сыйынды.

— Канга тойбос кара жер, менин майданга чыгышымды тилеп калганбы? Утам, же утулам! Атайын жоону дегдеп келген соң, жеңүү керек! — деп майданга атырылды.

Кеги өзөгүн өрттөп, жекелеп чыкканда, Семетей да жөн турбады, беттешкени чыкты. Эки тараптын жоосу жоолошкон согушун токтотуп, карап калды. Тайбуруул менен Алгара бири-бирин көрө албай тебише кетти. Жаныбарлар антип

¹ Керик — тумшугунда жалгыз мүйүзү бар жапайы жаныбар (носорог).

² Бут — сыйынууга арналып жасалган кудайдын сүрөтүнүн келбети.

аткандан кийин, өмүр менен өлүмдүн ортосундагы кармаштын баасын, адамдар жогорулатып ийишти. Намыс алдыруу жеңил эместей сезилди. Найзалары тайышып, айбалталар чабышты. Бири экинчисин жыга албай, кылыч менен урушту. Ал да калып, алка жакадан алышты. Кол тийген жерин булкушту, коржондошуп жулкушту. Үзөңгүсүн тебишип, билектешип эңишсе, аттардын бели бүгүлдү, карап турган калың журт, жандарынан түңүлдү. Чаң асманга ызгыды. Кандай айла болот деп адамдардын башы маң болду. Ал тургай Тайбуруул менен Алгара тулпар биринен-бири калышпай тебишип, чунаңдашып жатышты.

Бир убакта Коңурбай Семетейдин алкымынан алды. Артка тартты. Баатырдын айласы куруду, ээрдин арткы кашына сүрүлдү. Карап турган көп кыргыз чыдабады, чуркурап ийди.

— Кыргыздын күнү бүттү! — деп калмак тарап кубана кыйкырды.

Кайраттанган Коңурбай бура бастырбай үстүнөн басып, мыкчып-мыкчып жиберди. Көңүл бөлгөн адамга Семетей кыяматка кеткендей туюлду. Бирок бир кезде кызык болду. Ана-мына дегиче, ачып көздү жумганча, Семетей жаш жолборстой жанданды, жаш чырпыктай толгонду. Же Манастын арбагы колдодубу, капылеттен муунтуп бараткан Коңурбайды түрттү. Колтук түпкө муштаганда колу чыгып кетти. Ошондо Семетей оңолуп кайра атка минди. Кайраттанып-шаттанып дароо Коңурдун бакалоорунан алды, чыкыйга колду салды. Аңкылдаган душманы кышылдап, деми кыстыкты. Таймаштан көзүн албаган кыргыздар кудайлап, чуулдап жиберишти. Коңурбай да оңой жоо көрүнбөдү. Эптеп колдон бошонду, топурактай бозоруп, качып жөнөдү. Жаны ачып калган Семетей "Манастап" ураан чакырганда, кыргыз журт түп көтөрүлө колдой кыйкырды. Ак жолборстой артынан атырыла жөнөдү. Алгараны узата койбой айкалыша түштү. Өз элин, өз жерин жоодон коргогон Семетейдин күчүнө күч кошулду. Тоодой болгон Коңурбайды ээрден так көтөрүп алды. Тыбырчылаган Коңурбайды ошо калыбында жерге күп эткизе таштады. Душман төрт аяктай жөрмөлөдү.

— Ээ, кан күсөгөн шүмшүк айбан Коңурбайдын күнү бүттү, калктын тилеги орундалды! — деп Семетей баатыр Ачалбарс кылычы менен башын кесип алды.

Канынан айрылган калмак аскери тополоң тоз болду. Кармашканы, качканы да өлдү. Алдуулары артын карабай алыс жолго салды. Кыргыздар чачылган душманды чектен ары кууду.

— Жоо жеңилди, теңдик колго тийди! Семетей баатыр бар бол, эли жериң менен аман бол! — деди калайык журт.

Эл эсеби такталды, эрдиктери макталды. Семетейдин кылганын ырчылар катуу ырдады. Элин эсен сактап, жерин бүлүндүрбөй, тынч жашап калды.

ҮМӨТӨЙДҮН СЕМЕТЕЙГЕ КОЛ САЛЫШЫ

Сары-Арка деген жерди жердеген, өзүн жалгыз жолборс эсептеген Көкчөнүн уулу Үмөтөй ар бир жуманын жетинчи күнүндө күн-түн кыргыз тарапты тишин кычырата карачу болду.

— Семетейдин бу кылганы кудайга жакпайт. Мени менен кеңешпей туруп, намысты жеке кубалаган, атасынын кунун алган, кайдан чыккан сугалак! Чоң казатта¹ Айдаркандын Көкчөсү аман калып, Манастан башка адам өлбөпбү? Атамдын кегин куугузбай, Коңурду жалгыз талкалап, олжо бербестен жатып алды. Мен Семетей жетимден атамдын кунун алам! Анткени, анын атасы менин атамды ээрчитип жүрүп, жылас кылып таштаган. Олжону тепетең бөл, өз үлүшүмдү бер деп эсинесалам! Бербесе, карын бөлө экенине карабайм. Коңурбай менен болгон кармашта далай баатырлары өлгөндүр. Каруусу толбой, кансырап турган элин как төбөдөн басам! Мага айтпай жоону жеңдиң, атамдын кунун бергин деп чаалыгып турганда, көзүнө бир көрүнөйүн! Атамдын кунун талашпай, унчукпай кантип турам, олжосуз кантип калам!

¹ Казат — согуш, уруш.

— Ай, балам, Семетей, анын журту сага тууган болот, — деди нарк билген Акеркеч апасы. — Энеси Каныкей мени менен бир тууган. Бир туугандар чабышса, жинди болушуптур деп, ким да болсо айтпайбы. Семетейди багынтып, серүүндөп келчү сен эмес. Экөөң тең атадан жалгыз. Чынын айтсам, Семетей кылган кайратты, сен кылганың жок, балам. Сары-Аркадан ары, күндүк жолго чыкканың жок. Андан көрө Үмөтөй балам, алыңа жараша мал алып, алтымыш кызыл төө айдап бар. Уялашым келди деп, урматтоочу шер ошол. Экөөң бир буудайдын даны, бир адамдын тукуму экениңди унутпа! Эриш аркак болсоңор, жанаша айыл консоңор, көк жал Семетей бөлөңдүн көңүлү көтөрүлөт. Ошондо кан Үмөтөй дедиртип, даңкыңды элге даңаза кылат. Сенин атаң, эл четиндеги эрлерге, Манасты жөлөгүм дээр эле. Ошентип жүргөн атаңдын кунун алам, чабам деп жээликкениң туура эмес. Сени ким азгырып жүрөт? Тилди ал, достошуп кел. Экөөң бириккен жер той болбойбу, балам!

Эне сөзүн Үмөтөй элес кылбады. Оюна баатырдан кор болом деген ой келбеди.

— Ар кимден, ар кандай кеп уктум. Атанын кунун куубаган Үмөтөй арсыз деген сөз уктум. Айтканымдан кайтпайм! Жетимден алчу шыбагамды¹ эрдик менен алам. Таластын тайын койбой чабам! — деп Үмөтөй жоо-жарагын алды, азыгын жалга байланды.

Көп сандаган баатыр-балбанын баштап, сан колдой аскерин алып кыргыз журту турган Талас ордого келди. Кароолдо турган чоро ордого кабарды дароо жеткирди.

Жоо дегенде сүйүнгөн Алмамбеттин Күлчоро "Жолоочу болсо жолго салам, докчу болсо доолашып олжо алам. Кармаша турган жоо болсо, мыктылап уруш салам", — деп Үмөтөйдүн аскерине жете келип, суроо салды.

— Эй, сен кимсиң? Душмансыңбы, доссуңбу, же кабыланды кайсаган, кара кулак шерсиңби? Урунарга тоо, урушарга жоо таппаган сен кимсиң? Душман болсоң бакырып, жекеге чык! Тууган болсоң достой, аттан түшө кал! Кароолчу желдеттин айтканы боюнча, сен кан Үмөтөйсүң! Аскериң жаныңда,

¹ Шыбага — өз үлүшүмдү, өз энчимди алам деген маниде.

жарагың боюнда, кайдан келе жатасың? Элиң эсен, жериң аманбы? Акеркеч деген энең аман жатабы? Калк башкарып, журт бийлеген, бөлөм Үмөтөй бек амансыңбы?

Айтылган сөзгө жооп болбоду. Кайра Үмөтөйдүн атасы Көкчөнү Манас кармап сойгонсуп, уулу каардана сүйлөндү.

— Бек десең, бектин уулумун, кармашам десең кан Үмөтөй өзүмүн! Безилдеген кан кускур, сөз айтам угуп тур. Атамдын кунун күтөм! Абаңа барып, кеңешип жообун бер. Урушуп өлгөнчө, Тайбуруул ат баштаган тулпарларды тандагын. Кан Бакайды кошо тартуу кыл! Кол куушуруп, кулдук ур! Айткан сөзгө көнбөсөң, атамдын кунун бербесең, жекеге чыкчу жериңди айт! Айтканым азыр болбосо, кылча көрбөй жаныңды, кырылыша кетем. Билсең, атамдын кунун кууп, Манастын көпкөн уулуна кол салганы келгем.

— Мен Күлчоро болгону, сендей көөдөктү көрбөпмүн! Кадимки баатыр, эр Манас, чоң чабуулда атаңды кан көтөрүп алыптыр. Кан бойдон өлгөн Көкчөнүн арманы кайда калыптыр. Олжону Көкчө өзү бөлчү экен, урушка барган баатырлар ою менен болчу экен. Качан да болсо эр Манас, Көкчөнүн көңүлү менен болуптур. Кандыгын калктан ашырган кан Көкчөнүн алдында, кытайлар баш уруп туруптур. Ошондой өткөн атаңа кун алам деп турганың, бала да болсо айтайын, өзүңдү-өзүң урганың.

Кагылыш кармашта атаң Көкчө кан өлгөн. Адамдан баатыр Алмамбет кармашып жатып, ал өлгөн. Кырк чоронун кымбаты, баатыр Сыргак дагы өлгөн. Каада ушул, кеп ушул, Манастын уулу Семетей, сен коркутчу эр эмес! Жинине тийсең, кылча көрбөй бирөөңдү кыргын салып жүрбөсүн! "Ээлигип келип өлгөн", — деп, көргөн эл мылыгынан күлбөсүн! Жолборско тийишем деп, өз дүйнөңдөн ажырап, өз айыбыңды ачагын, өпкөсү жок, Үмөтөй! Кежир сөздү тыюучу, энең менен бир тууган Каныкей аттуу энең бар. Ошого баралы, ээн отуруп баарлашалы. Олжо болсо бөлөбүз, ойлонушуп көрөбүз, өткөн кеткен айыпты, ортобузда бөлөрбүз, — деген ниет менен Күлчоро сөзүн бүтүрдү.

Кайран Үмөтөй жалынса да Күлчоронун сөзүн теңине албады. Үмөтөй баатыр Көкчө атасы бүгүн эле өлгөнсүп,

атасын айкөл Манас, кан Коңурбайга кармап бергенсип кайра күчөдү. Касын тигип, калмактан өткөн жоо болду. Кыргын кылып, кыйындарды кыйратып, жол үстүнө жаргыдай, кул кылып жумшап алчудай болду. Кан Үмөтөй ушундай улук эр, темирдей кара көк экен. Атанын уулу дедирткен, айтканына бек экен!

Күлчоронун ниети бузулду, кол салчуудай туюлду. Найза сунсам, Көкчө кандын баласынын ташы талкан болот! Бир тууганын сойдуң деп Каныкей энем мага таарынат. Баатыр Семетей мени уят кылат. Андан көрө кан Бакайга барайын. Калтырбай аскерин кыр десе, кырайын. Кун берем десе, унчукпай башты ийип берейин.

— Кан Үмөтөй, кулак сал! Сени менен уруш салгым жок. Айтканыңдын баарын абама айтып, өзүңө элчи¹ болуп берейин. Сен күтүп тур, азыр айтып келейин! — деп жөнөп кетти.

Күлчоро Бакайды таппай, Семетейге келди. Үмөтөйдүн зордугун толук айтып берди. Ошондо Семетейдин көзү бир башкача шыркырап, тулку бою титиреп кетти.

— Карын бөлөм Үмөтөйдү бул жакка ээрчитип кел. Текебердигин кара, сен анын теңтушу эмессиң! Коркуп калчу мен эмес. Конокмун десе алып кел, душманмын десе аянбай ойрондо! Анткени, сен өөдө өбөгүм, ылдыйда жөлөгүмсүң. Астыма салсам, ак жолум, артымда жүрсөң сан колумсуң. Бар эми, жөнө! — деп кайраттандыра кайра жөнөттү.

Күлчоро абасы Семетейдин жообун жай түшүндүрдү. Чынын айтса, Үмөтөй жай айтканды кенебеди, Күлчорону бучкагына теңебеди.

— Атаңдын көрү, Күлчоро, айтканымды кылбадың. Каныңды азыр төгөм, кабыргаңды сөгөм! Бөрк алгандай туулгаңдын алдындагы башыңды ыргыта саям! — деп Үмөтөй күүлөнүп келип, найза сайды.

Кабылан жырткычтай шамдагай Күлчоро убагында калканын² тосо койду. Көңүлүн толук жыя албай, өкүнүп кайра тартканда Күлчоро жылмая мындай деди.

¹ Элчи — тараптарды сүйлөштүрүүчү, элдештирүүчү адам.

² Калкан — найза, кылычтан калкаланчу буюм.

— Арманың калбасын, Үмөтөй, дагы сайгын! Тилимди алсаң, эл болосуң, абама азыр баралы. Каршылашып кармашпай, туугандашалы!

— Сенин каныңды жутам, туунду жыгам! — деп Үмөтөй “Көкчөлөп” ураан чакырды.

— Үмөтөй канча айтсам болбодуң, өз убалың өзүңө. Асманды кармап турсаң да, сен көрсөткөн кордукка, чыдап турчу мен эмес! — деп Күлчоро айкырыкты баштады.

Калдайып турган калың жер кыйкырыкка чыдабай жарылып кете жаздады. Үмөтөйдөй баатырды, тоо томкоргон немедей, ээрден ыргыта сайып таштады.

Сары кан, Бакай, Каныкей кабардын чатагын укту. Күлчоро ачуусу келип, балалык кылып койбосун. Алыстан келген бөлөнү, аман сактап калалы деп келишсе, Үмөтөйдү дардайтып, жолго жарып коюптур. Кесирленген эр башын канжыгага байлаптыр.

— Эби жоктон элирген, Үмөтөй каныбызды жайладың. Силер менен тартышкыдай талаш жок. Жаныбызды аман кой, сага башыбыз кулдук, — деп баатырлары чурулдады.

Алардын чурулдаганына карабай, Күлчоро таш талканын чыгарам деп жөнөп калганда Бакай келип калды. Атынын чылбырынан алып, Семетейге алып барды.

— Ээликкен Үмөтөй, сенин тууганың эле. Муунуңду өзүң муунадың. Бизге көздөрүн тигип турган душман жокбу? Казак бизге тууган журт. Экөөңдү азгырган араңда шайтан бар окшойт. Бакай аба, чунагың жакшы кылбады. Жакалашып жоо келсе, казактан жакын тууган жок. Бир тууганым Акеркеч жалгызынан айрылды. Казак эли каны өлүп кайгырып турат. Журтуң менен сүйлөшүп, эми айыбыңарды тарткыла, — деди акылман Каныкей.

Семетей аябай өкүндү, өзүнчө азап чекти. Акеркечтин алдына кунун алып баралы деп, кайгырганын билгизди, элине кара кийгизди. Кошок коштуруп, Үмөтөйдүн эрдигин ырчыларга ырдатты. Ээрчип келген ар бир эрдин колуна, бирден куш, бирден тулпар карматты. Үмөтөйдүн сөөгүн төөгө жүктөттү.

— Абаке, — деди Канчоро билермандай кеп уруп. — Акыл эсиң канаке! Эрдин аты, эрге тең. Бала жолборс Күлчоро сизди абдан уят кылды. Ичине кир сактатпай, Тайбуруулду бир тууган бөлөңдүн тартуусуна берели.

— О, Канчоро, макул, экөөңө талаштырбай Суркоёнду өзүм минейин. Үмөтөйдүн кунуна Тайбуруулду берейин, — деп Семетей эчтемени кенебей, эртеңкисин ойлонбой айтты.

Жер майышкан чуу менен, аза күткөн туу менен бараткан Тайбуруул тулпарга кара жабуу жаптырды. Дүйнөнү дүңгүрөтүп, добулбасын кактырды, Акеркечтин алдына кабарчысын чаптырды. Барып көңүл айтып кел деп кырк нөкөрү¹ менен Сары канды баш кылып, казак туугандарга жөнөттү.

КАНЧОРО МЕНЕН КЫЯЗДЫН ДОСТУГУ

Ошентип, бирине-бири окшобогон күндөр өтө берди. Көралбастык менен арамдык, бузукулук менен кастык үрөнү Канчоро менен Чачыкейдин ичинде жетилип өсө берди. Экөө элден обочолонуп, күнү шыбырашты, түнү сырдашты. Семетейге ор каза баштады. Ор казганда мол казып, терең казып, өзөктөн чыккан өрт, өздөн чыккан жат болду. Үмөтөйдүн кунуна Тайбуруул атты бергенде ачык эле:

¹ Нөкөр — канга кызмат кылган жигит, желдет.

"Бизге кудай берди. Эми туу ала турган кезек келди", — деп сүйүнүштү. Алардын арам ою менен бирөөнүн иши болбоду. Санаасы бузук Чачыкей, ар дайым Күлчоро жөнүндө бузуку ушак-кептерди кылгыта коюп жүрдү. Күлчоронун алдында, Канчоро кем болду. Ошон үчүн күйүтү ичке сыйбады. Ичинен жаман иш ойлоп, өзүнөн өзү Семетейге кас, жүрөгү кара таш болду. Анын атагын жер үстүнөн жоймокко, өзүн кадырлап, кан көтөрүп алуу куулутун Канчоро ортого койду. Чачыкейди Канышалыкка жайгарды.

Көпөлөк учуп, булбул сайрап, жерге кызыл-тазыл кооз гүлдөр сайма болуп сайылды. Канчоро жаздын келиши менен кастык оюн ойлонду, ичинен токсон толгонду. Жоо жарагын кийди. Көңүлү шаттана, маңдайы жарыла минтти:

— Күлчоро иним, тоого чыгып аң уулап келбейлиби? Бечелге окшоп, үйдө жата бергенибиз болбойт го. Жайлоодо он күнчө жүрүп, черибизди жаза келебиз.

Күлчоро мындайда ордунда турбай калсын. Өзгөчө деле даярданган жок. Он чакты киши менен жайлоого жүрүп кетти. Кийик атышты, чер жазышты.

— Суусамырда жайласак, өзөндү бойлой бээ байласак жакшы болгону турат. Ар айыл өз алдынча болсо, андан сонун болчудай, — деди Канчоро мурда айтпаган сөзүн айтып.

Канчоро айткандай болду. Желдей көчкөн калың эл, жайлоого малы менен толду. Ар уруунун кандары, той кылып, жыргап куунады. Канчоро бир-бирден кыянат ишин баштады. Элдин бары жайлоого кеткенде мурда кеңешип алгандай Сары канга келди.

— Сары кан аба, Семетей баатыр болгону, кан Коңурбайды жер үстүнөн жойгону, Чыңкожо, Толтойду жеңгени эч кимде арман калбады. Мурдагыдай жоо келбей, бирөө жылкыбызга тийбеди. Ошентсе да, он күн жол карап, жол жосунун ченеп келейин. Мага уруксат бер, — деди.

— Мейли, барсаң барып кел, — деди Сары кан да бут тоспой. — Ой, кырдын баарын карап кел. Чоочун бирөө болсо ары айда, же бери сүрүп кел, — дегенде Семетей да макул болду.

— Күлчоро, сен баатыр болгону серпишкениң оңбоду. Кана, сага мүйүз чыкпады. Ушу жашка келгенче мени киши ордуна көрбөдүң. Суркоёнду бербедиң, коркоксуң деп тергедиң. Эми Суркоёнду берип тур, күлүктүгүн билейин. Көргөнүмдүн баарысын силерге айтып берейин.

— Канчоро, сен дайыма элиңдин медреси, менин таянычым болгонсуң. Сураганың ат болсо, Суркоёнду ал. Атымдын күчүн сенден аябай калайын, — деди Күлчоро кудуңдай.

Канчоронун жол чалып келейин деген сөзүнө Семетей, Бакай, Сары — үчөө тең кубанды. Жоо-жарагын, азык-түлүгүн байланып Канчоро жөнөп кетти. Кыр ашып түзгө, андан өтүп, белге чыкты. Ошо белден кечке дүрбү салды.

— Атаңдын көрү, атаңа наалат, эр Кыяз! Убададан тайдыбы, же унутуп калдыбы? Качан эле келмек, же бети жок жалган айтып койдубу? — деп Канчоро өзүнчө сүйлөндү.

Жок, жалган айтпаптыр, ишенгени Кыяз баатыр өзөндү бойлой, эсеби жок аскери менен жедигер уруусун баштап келатыптыр. Кабарын билгизгендей мылтык атты. Канчоро кубанычы койнуна сыйбай, жалынбаган кудайына жалынып ийди. Кубангандан белден чаап түштү. Агтан түшө калып көрүштү, кучакташып өбүштү.

— Кыяз баатыр, курчанган курум да, кубат кылган балбаным да сенсиң! Көгөрүп отуруп, канча ирет кат жаздым. Сөз алышып, сөз берген экөөбүздүн антыбыз ордундабы? Же кан Кыяз, опурталдуу жансыңбы? Атаң Толтойду өлтүргөн канкордун күнү бүттү. Айланайын Кыяз, айтышкан антты бузбасаң, анда бизге кез келди.

— Чыбык кесип, ок тиштешкен ант эсимде. Андан эч качан жанбайм, — деди койнундагы котур ташы тынчтык бербеген Кыяз.

— Андале эң сонун. Таласка келе бер. Ушул кезде Семетей Тайбуруул атынан айрылып мокоп турат. Мен Таласка кайра барып, Манас атабыздын күмбөзүнө куран түшүрүп келели деп ээрчитип кетем. Күмбөзгө келген элди ошол жерден кыралы. Жетимди кан жөткүртүп, өрт өчкөндөй кылалы. Чынкожо, Толтой куну үчүн, Канчоронун ары үчүн канды суудай кечели.

— Мингениң атамдын аты көрүнөт. Көрүп туруп чыдабай, көзүмдүн жашы төгүлөт. Ачыгын айтчы, Канчоро, атамдын аты ушубу? — деди Кыяз тулпарды карай кербезде.

— Ошо, кан Кыяз! Жакында ат да, Талас да сеники болот. Кош эмесе, — деп Канчоро келген жагына шашыла кайтты.

Канчоро Суркоён атын аябай, кара терге түшүрүп, шек алдырбай тез келди. Жан кишиге көрүнбөй, түн жамынып келген чоро, атты таң ашырып¹ койду. Ууру мышыкча Чачыкейдин өргөөсүнө жыла басып, шып кирди. Шыбыраша сүйлөштү, кан, каныша болгонсуп, кучакташып жатышты. Кылган иштин баарысын баатырлыкка жорушту.

Таң сүргөндө курсагын кампайтты, Чачыкей сулууну кучагына кысып, бетинен сүйдү. Ошондон кийин ордого келди. Ордодо Семетей, Бакай, Сары кан — үчөө олтуруптур.

— Кагылайын абаке, айлана тынч, как эткен карга, кук эткен кузгун жок, — деп сүйүнө кабарлады. — Абаке, сенин доорунда кармаша турган жан калбаптыр. Чынын айтсам, тетири учкан карга жок. Баарын көрдүм, баарына көз салдым. Ар кайсы жерде мал семирп, эл жыргап-куунап атат. Эркин ойноп, куш салып, жайлап жата бергидей доор келди. Абакемдин доорунун үзүрүн көргүлө, — деп айтып, Канчоро кандыгын ойлоду, көңүлү көккө жете дегдеди.

СЕМЕТЕЙ МЕНЕН КҮЛЧОРОГО КАНЧОРОНУН КАСТЫГЫ

Канчоро менен Кыяз убадалашкан күнгө капчыгайга, саткын урушка келген аскер шыкала толду. Кастыгын тиккен Канчоро күүлөнүп келип, Күлчорого минтти.

— Күлчоро, оюма сонун иш келди. Манас атабыздын күмбөзүнө баралы, ак боз бээни айтуяк чалалы. Көптөн бери барбай, эсибизден көтөрүлүп кетиптир. Күмбөзүнө барбай койсок, бизди Манас баатырдын арбагы урбайбы!

— Абама айталы, — деп Күлчоро шашыла Семетейге келди.

¹ Таң ашыруу — атты таң атканча аса байлап коюу.

— Көк жал Манас арбагына сыйынып келбейлиби? — дей салды, эчтеме менен иши жок, баатыр Күлчоро.

— Жакшы болот, боз бээни айтуяк чалгыла, — деди Семетей баатыр да көңүлү толо унчугуп. — Балдар, анда жүргүлө, эркинче ойноп күлгүлө.

Семетей баш болгон адамдар күмбөзгө аттанышты. Каныкей алардан бир аз кечигип келди. Эшикке чыкканда Семетей атынын башын буруп, карап калды.

— Айланайын жалгызым, көзүм тартып, эт жүрөгүм солкулдап атат. Эмне болуп баратам. Тайбуруулдан айрылып, канатың сынгандай болуп жатат. Ушу бүгүн, эч кайда бастырбай эле койчу. Анткени, түндө жаман түш көрдүм. Канжыгадан баш көрдүм. Тултук мүйүз көк бука туу түбүндө көрүндү, кырк эмчектүү кер канчык үнүн баспай, кыдырата шимшилеп жүрдү. Чынар терек жыгылып, баштан сыймык куш кетти. Манастан калган сыр кесеге кымыз куйсам толбоду. Бул эмне болот? Тилимди алып, бээни үйдө сойсоң болбойбу?

— Жакшы түш экен, энеке! — деп Семетей мизин кайтарды. — Балдар, атакемдин арбагына бара берели. Күмбөздө түлөө¹ өткөргөнүбүз жакшы эмеспи.

— Катыгүн энеке, кантесиң? — деп Канчоро туурадан чыккантуз баштык болду. — Карыганча какчаңдап, каадаланып болбойсуң? Бейитке бата кылбасак, кудай бизди урбайбы? Же

¹ Түлөө — жамандык-жакшылыкта эл чакырып кан чыгаруу, мал союу.

күмбөздөн бирөө карап турабы?! Энеке, карыган окшойсуң, карылыгың болбосо, биздин жолду тоспойт элең. Карыны дайыма тыңшасак, анда үйдөн чыкпайбыз. Кайкалаган жоо келсе, кармаша албай ыктайбыз. Кой, энеке, сөзүңдү коюп, үйгө кир.

Не демек, Каныкей Канчоро чоронун мизин кайтара албай бушайман жеди. Айласы куруганда Каныкейдин ичи ойдолоду.

— О, түгөнгүр Канчоро, оолуктуруп абаңды Тайбуруулдан жазгырдың. Бир кезекте Айчүрөктөн азгырдың. Эмне билген сырың бар, айтчы мага. Көптү көргөн энеңдин, колдон аккан жашы бар. Жок дегенде чунактар, бу сөзүмдү уккула! Көк жал Манастан калган төлгө кара таш бар. Ошо төлгө ташка баргыла! Манас жолго чыгарда ошо ташка барчу да, ошо ташты бута атым жерге көтөрүп барып таштачу. Ошондон кийин гана аттанып кетчү. Көтөрө албай калганда: "Эми жолум болбойт. Кой кайтайын", — деп, үйгө кайтып келчү. Качан ташты көтөргөндө, сапарга чыкчу. Эми силер да көтөргүлө. Көтөрө албай калсаңар үйгө кайткыла.

Каныкейдин сөзүн угуп, Айчүрөк да сыртка чыга калды.

— Арстаным укчу, — деп Айчүрөк шаша күбүрөдү. — Саадагың алтын, жез эмес, аттанар бүгүн кез эмес. Бүгүн жылдызга каршы күн болгондуктан, үйдө жатканың жакшы. Ошондой эле бээ сойгуң келип атса, мал семирген күз күрдөөлүндө, элиңди жайлоодон көчүрүп келип, түлөө өткөрсөң деле болот. Ошондо элибиздин кары-жашы, кыз-келини, бала-чака дебей кан атамдын күмбөзүнө жалпы зыярат кылат элек. Бүгүнчө энемдин айтканына көнгөнүбүз дурус го.

— Энемдин тилин албай, сенин тилиңди алсам энемдин шагы сынбайбы? Душман укса өзүнчө ушак кылбайбы?! Келинчек десем керилбе, байбиче десем, мактанба! Каныш десем кайкайба, өз алдыңча чалкайба! Жосуну жок сүйлөбөй, үйүңдү бил, Айчүрөк.

Ушинтип Семетей оолугуп жөнөй берди. Каныкей көзүн ирмебей карап калды.

Мындай жүрүштө Семетейдин артынан жолборс кошо жүргөнүн касиеттүү Каныкей көзү менен көрчү. Ажыдаары акмалап кошо жөнөгөндө Каныкей кубанып калчу. Бүгүн караса, эчтемени көрбөдү. Эмне болуп кетет деп көзүнүн жашы көлдөдү.

Семетей ойку-кайкы жол менен жүрүп, кара ташты көтөрүү үчүн дөбөгө чыгып келди. Кара таш бетинде Манастын шумкарынын изи, өөдө-ылдый караса эрлердин, тулпарлардын изи бар экен. Ошолорду көрүп Семетей аттан түшө калып, ташка басып барды. Ташты көтөрө коём деген баатыр, көтөрө албады. Кайра чымырканды, көтөрөйүн десе, көк жалдын чыйрыккан бою жазылбады. Ташты ордунан жылдыра албай койду. Көөнү кара болгон Семетейдин көзүнөн жашы сызылды, мурдунан каны сызылды.

— Күлчоро, сен көтөрчү! — деп бурк эте чыга берди.

— Абаке, сага не болду? Тоодой болгон күчүң кайда кетти? — деп Күлчоро аттан түштү. Оңой гана ыргытып ийем деген кара ташты козгой албады.

— Ташың менен куруп кал. Мындай болчу, дагы көтөрүп көрөйүн, — деп Семетей бардык күчү менен көтөрдү, тилекке каршы, таш ордунан козголбоду.

— Кой, балдар кетели. Төлгө болбой калган соң, үйгө кайталы, — деди муңайым, көнүлү чөгө.

— Кой абаке, антпе! Күлчоро, тур мындай, мен көтөрүп көрөйүн! — деп Канчоро кара ташты тебетей алган эмедей көтөрүп алды. — Олуя ташың ушубу, оодара албай калдыңар, камгактай болгон ушуну! Айланайын абаке, сен Семетей болгону, серпишкениң оңбоду. Мен Канчоро болгону, бир кийимиңди кийбедим, Тайбуруулду минбедим, же өзүң билип, Аколпогуңду бербедиң! Кетип кайда бармак элек? Жүргүлө баатырлар, күмбөзгө баралы. Ак боз бээни союп, түлөө өткөрөлү. Мен ыргыткан кара таш, төлгөнүн туш келгени.

— Сен бизди жеңдиң. Кеттик анда, — деп тултуйган Семетей сууну кечти.

Аркы өйүзгө өтүп, кошун түшүрдү. Ары-бери жайланып, канкор Манас арбагына багыштап, боз бээни чалды. Казанга этти салып, абайлай караса, казанды кудай урду. Күн бүркөлгөндөй түнөрүп, аңтарылгандай түрүлдү. Түрүлмөк түгүл, казандын түбү көрүнүп калды. Күлчоро көрө коюп, чочуп кетти.

— Иш бүттү, Күлчоро! Түлөө мындай болбойт, болсо ушуну жеген оңбойт. Аттарды алып келгиле! Бу табышмак сырды, жигиттер дароо билгиле! — деди Семетей тунарып.

Ал аңгыча болбоду, маңдайкы урчук таштан ала желек туу кармап: “Багыш кан! Багыш кан!” — деп кыйкырган Кыяздын котологон аскери көрүндү. Эки чоро, бир төрө айгайлаган жоо көрүп, не кыларын биле албай, жандарынан түңүлдү. Бу кайдан келген жоо деп таң кала карашты.

— Айланайын Семетей аба, Күлчоро, мени уккула! Экөөң тең ташты көтөрө албай койгонсуңар. Силерде шык жок. Шык бүгүн менде! Келе, атты бергиле! Күчүм ташып турганда, Багыштын уулу Кыяздын башын кесип алайын! Ушу жашка келгенче, кара тумшук чороңду киши-миши дебедиң, кийимиңди бербедиң! Бүгүн, көтөргөн ташым чоң болуп, жылдызым жанып турат. Кыязга жеке чыгайын, көтөргөн туусун жыгайын! — деп Канчоро тигилер колдоочу туура кепти айтты.

— Канчоро иним, сенин күч көрсөтөр кезиң келди, — деди эр Семетей арманын айтып. — Сага белгинин жакшысы, бизге жаманы туш болду. Жоого жөнөй берсең болот!

Семетей Суркоён атын Канчорого мингизди. Сырнайзаны берди, Аккелте мылтыкты жонуна асты. Канчорону мактап-жактап, жөлөп-таяп, узатып кала берди.

Семетейдин жоо-жарагын алып, атын минип, Канчоро кылчайбастан Кыязга качып барды. Кол беришип көрүштү, сагынышып калгандай кучакташып өбүштү. Жагдайды бүт айтты. Анан “Кыяз! Кыяз, чабуулга!” — деген чуу менен, ак асаба туу менен Семетей менен Күлчорону камоого алды. Күлчоро үмүтүн үзбөй, Канчорого кайрылды.

— Айланайын Канчоро, чалгынды бирге чалдык, жылкыны бирге алдык. Күлүктү бирге чаптык, кай жерде көңүл

ооруттук? Эмчекти бирге эмдик, тамакты бирге жедик, бала кезден бирге өстүк! Баатырды баатыр ушундай кылып алдайбы? Алдап жүрүп, күн көргөн шерменде болуп калбайбы?! Бизди алдап кеткен менен керилип эркин жатпайсың, Семетейдей абанды, бу дүйнөдөн таппайсың! Каныкейдин ак сүтүн, Канчоро кантип актайсың?! Эки чоро, бир төрө, жеңилбес жоодой элек. Биз биригип турганда, кан Кыяз качан киши эле. Бизден кеткен чала иш болсо, ордуна келет! Элиңдин убалын, жериңдин убайын ойло! Өз журтуңа ок атып, кайсы жакка элирдиң, кайсы күчкө семирдиң?!...

Кара ниет Канчоро Күлчоронун кебин укпай, тескери чапты.

СЕМЕТЕЙДИН КАЙЫП БОЛУП КЕТИШИ

Канчоро менен Кыяз кан өздөрү менен кошо келген элдин айбатынан айбыгып, кол сала албай турду.

— Семетей биздин жөлөгүбүз, таянчыбыз. Ортодо кытай, калмак жок. Минген аты, кармаган жарагы жок жетимди, кантип арачылап калабыз, — деп эл чуркурады. — Кыргыз олжого кеткенде атасы Манас көк жал Алтайда туулган. Он экиге толгондо кытайга кеткен кыргызды куткарып калган. Азган-тозгон кыргызга ата болгон. Кулаалы таптап куш кылган, курама жыйнап журт кылган элдин киши эле. Манастын жалгызы уруш кылса табылгыс, болоттой курч эр. Атаңкөрү дүнүйө, арстандын тукуму добул келсе, жол тосчу токой чер эле. Көбүнө коргон, көбүнө коргон чеп эле. Күлазыкты чачсакбы, кайран эрге кол салбай, ушу турган жедигер, түп көтөрө качсакбы?!

Башкы атасы Кара кан өлгөндө, ошондо кызыл уук кылып кырган кыргызды. Кызын олжолоп, боюнда бар аялдардын ичин жарып таштаган. Элин карактап, жерин талкалап, туш-тушка чилдей тараткан. Бирин Алтайга, экинчисин Кангайга¹ айдаган. Теңи кул болгон, көбү тереңге кеткен. Атасы

¹ Кангай — кытай жери.

шер Манас, айланып келип үзүлгөндү улады, чачылганды жыйнады. Манастын уулуна кантип киребиз, тузуна кантип сийебиз?! Көөдөк итти угуп, көк жалга кантип тиебиз?! — деп жедигер уруусу белести ашпай турду.

Канчоро, Кыяз бакырса да, о дүйнө кеткен Манастын абийирин кантип булгайлы деп жылбай турду жедигер уруусунун эли.

— Канчоро досум, Манастын жалгыз уулуна теңелбейли! Кайра абакелеп жалынып, арстан шердин өзүнө Тоотору атты тартуу кылалы! Жети өзөндү жердеген, өзүнчө душман жеңбеген, аз жедигер журт элек. Өзүм Кыяз болгону, ошо атка конгону, мындай эр менен беттешкен эмесмин. Бири-бирибиз менен урушуп, кай мураска жетебиз?! Манастын уулуна жабыла моюн суналы, айыпты тартып, үйүбүзгө кайталы.

— Атаңдын көрү, эр Кыяз, көп айкыра бербечи! Сөзүңдү ким угат? Караңгы түн, казылган терең ор, кайнатып койгон шор уксун! Баатыр Кыяз деп жүрсөм, катын Кыяз экенсиң! Өзүңдөн өзүң энтиккен, коркок Кыяз экенсиң! Тооторуну тартуу кылсак, коркконунан берди дейт. Чукутуп эки көзүңдү, көк торпоктой кылып, жол үстүнө сүйрөтүп, иттерге жарып бербейби. Элиңди талкан кылбайбы. Убададан тайган айбандан бешбетер экенсиң! Баатыр сендей болобу, коркуп турсаң ачык айт! Азыр сени өлтүрөм, баарыңды кырам! Жер жуткур жедигер түп көтөрүлө качсаңар, убададан кайтсаңар, кайра Семетейге барам. Кыязды сынадым деп, ага болушам. Ошондо мага таарынба, кандыгың жоюлат, элиң таланат. Айтканыма көнөсүң. Көнбөсөң ок тиштешкен ант кана?! Убададан тайганды ант менен арбак тооруйт! Антты бузган коркокту, азыр эле кудай урбайбы?!

— О, Канчоро баатырым, сага кулдугум бар! Айгайды арбын сал, эки чылбыр, бир тизгинди сага берели! Журт милдетин, бийлик жоопкерчилигин ал! Чап десең чабабыз, кыр десең кырабыз! Кайраты мол Канчоро, сени кан деп билели. Өзүңдү кан көтөрдүк.

Айласы кеткен Кыяз бийлигин, кандыгын берип, Канчорону килемге салып, кан көтөрүп алды. Кан болгон

Канчоро ат мингенди, жөө жүргөндү, жаачыны, айбалта чапчууну, найза сайчууну, чокмор чапчууну, кары-жашын өзүнчө бөлдү. Ошондон кийин жамгыр кылып жаа тартып, мөндүр кылып ок атып чабуул койду.

Семетейдин минген Арчатору аты чарчап, эмне кылар айласын таппай калды. Колунда камчыдан бөлөк жарагы жок баатыр, тизгинин тартып, душманга тике карады. Канчоро, Кыяз, Кадырбай деген баатыр үчөө жетип барып, найза сайды. Семетей найзаны кенебеди, келип калган ажалды бучкагына теңебеди. Канчоро кыйкырып келип сайганда найзасын орто белден сындырып, колуна берди. Этектеп кармап кетерде Канчоро кача берди. Ал аңгыча баатырсынган Төрөбай менен Кадырбайды Күлчоро айкырып келип, экөөнүн башын жетер менен кести.

Асман жарган чуу чыкты, ал кетти. Катуу чарчаган Арчатору ат кыя белди ашпай, арам өлгүр, төрт аягы титиреп, баспай турду.

— Аргымак бактым, ат бактым, айланса болот Тайбуруулдай тулпардан. Азамат жыйып, эр кылдым, арстандарды тең жыйдым. Айланып кетсин Канчоро, Күлчородой баатырдан. Арчаторуну тулпар деп жүрсөм, байталды баккан экем. Канчорону тууган деп жүрсөм, котур ташы койнунда жүргөн шайтанды баккан экем. Жарагы жок Күлчоро, эрдин алы не болот?! Капарсыз калган эл менен, жердин алы не болот?! — деп Семетей аргасыз аттан түштү.

Камчы сабын таянып, чыканактап алды. Ошондо алаңдай, жолду карап чабыттап, аңдып жүргөн Канчоро: "Эми кудай берди, кезеги келди!" — деп жарагы жок Семетейге жандай барды. Кылычын кармады, жок болбойт деп, Сырнайзасын колго алды.

— Ит билген богун жесин. Каныкейдин сүтүн актаган жок. Аңкоолук менен өзүм багып чоңойткон иттен кордукту көрмөк болдум. Карабайм, арам иттин жүзүн! — деп Семетей тескери карап жатып алды.

— Өпкөнүн тушу, өлөр жери ушу! — деп Канчоро Сырнайза менен качырып кирди.

Каары күчтүү кан Кыяз ана-мына дегиче, Канчоро найзасын сайып алды. Чаап келген Күлчоронун жүзүн Кыяз карай албай, ары басып кетти. Ошо кезде Семетей көлкүп эрип кеткен эмедей, кыймылдабай, унчукпай көздөн кайым болду. Кайсалактаган көп аскер Семетейдин сөөгүн таппай нес болду.

— Канчоро, сени арбак урсун! Семетей абам өлгөн жок, өлгөнүн адам көргөн жок. Эсинде болсун, ит чоро, эр төрөгөн, эр өлбөйт. Жарагы жок баатырдан, өчүңдү кантип алдың! Ушундан кийин өзүңдү ким санайсың? Мыкты болсоң жарак бер, мени өлтүр! Карабет, сен бабалардын арбагын сыйлабай, аттап кеттиң! Эми алар сени соо калтырбайт. Эртеби, кечпи жазалабай койбойт. Ошондо шерменде өлүмү менен өлөсүң!

Канчоро Күлчоронун сөзүнө чыдабады. Каарданып кылычын булгалап, көздөрүн ойноктотуп жөнөп калганда, Кыяз токтотуп калды.

— Канчоро, баарын кыра бербе. Семетейди көрдүңбү? Тирүү десең жерде жок, өлдү десең, көрдө жок! Өлгөн сайын өрчүгөн Манас тукуму, бир күнү келип, сөзсүз өч албай койбойт! Ушуну ойлойсуңбу! Күлчорону өлтүрбөгүн, тирүү койсоң, сенин эмнең коройт? Билип кой, өлүмдөн коркпос баатырды жайлаган адам оңбойт!

— Кыяз, сени кудай алсын! Күлчорону тирүү калтырсак, кийин биздин түбүбүзгө жетет. Атаң Толтойду өлтүргөн томаяктын нак өзү. Аны аман койсок, Семетейдин кегин баары бир кектебей койбойт, — деди Канчоро каардана кыйкырып.

— Канчоро баатыр, муну өлтүрбөй мага бер. Башка олжонун баарын өзүң ал. Мен муну өлтүрбөйм, бирок өлгөнчө кор кылып, өгүздөй жумшайм. Жалгыз кулду сурасам, жакын досум, бербей турган аргаң жок. Оң далынын кемирчегин оёлу, куу далы кылып коёлу. Каруусу жок, карыш жыла албай калат.

— Анда мейли, досум! Ала бер, бирок башкасы меники, — деп Канчоро кете бергенде Күлчорону көптөп байлап койду.

— Каңкылдаган Канчоро, чымын элең, дөө болдуң. Алышып жатып өлбөдүм. Өзөгүмдөн өрт, жакынымдан

жат чыгып, ушундай азапка туш болдум! — деп кыйкырды Күлчоро.

Ошол убакта Күлчорону желдеттер сүйлөтө койбой чечиндирип ийди. Чымындай жабалактап тепкиге алганда, эстен танды. Ошондо араң токтотушту. Өлүү-тирүүсү билинбей жатканда кан Кыяз дал ортосун сойдурду, чемирчегин ойдурду. Бир убакта Күлчоро күңгүрөнүп добуш салды. Жаркыраган көзүнүн жаздыктары оюлган, чемирчеги союлган. Беш салаасы ийилбей, ары сунса жыйылбай, далыдан каны тыйылбай атты.

Чыккынчы Канчоро менен кан Кыяз ордого жүрмөк болгондо, кайра токтошту.

— Семетейдин өлгөнү жаздым чыкпасын. Кайта барып карайлы. Сөөгү табылса, итке-кушка жем кылбай, ардактап жерге берели. Канткен менен, ал чоң шер эле, — деди Кыяз.

Ошентип, Кыяз кандын котологон аскери Семетейди сайган жерден аябай тинтишти. Жарадар Семетейдин жаткан, баскан изи бар. Бирок өлгөн сөөгү эч жерден табылбады. Булак боюнан кан агыптыр. Чыны менен Семетей кайып¹ болуп кетиптир.

Ошондон кийин эки арам ордого келди, эки кары — Бакай кан менен Сары кан катуу каршы алды.

— Кыяз менен Канчоро кылгылыкты кылган көрүнөт. Алдап чыгып Чубактын уулу Канчоро, арстандын уулу Семенди ай баткандай кылыптыр. Чубак атаңды тартпасаң тартпай кал, шерменде Канчоро! Чубак дагы кысталышта кылт эткен, өз керт башын башкалардан бийик койгон эрдиги бар, эси жок баатыр эле. Балапан уядан эмнени көрсө, ошону алат деген ушубу? Жайлоодо жаткан элди чакырып карсылдаша албадык. Семетей кимге жамандык кылды билбедик, — деп Бакай өзүнчө кайгырды.

Сары кан менен Бакай кан согушка кирди. Көпкө кармашты. Он күнгө ордону бербеди. Сары кан жалгыз кантсин? Кабыргасы кайыша, күндө чыгат согушка.

— Арбак урган Канчоро чыккынчы, кыйын болсоң жекеге чык, — деди Сары кан өктөм кыйкыра. — Эрдигиңди көрөйүн.

¹ Кайып болуу — өлүүсү же тирүүсү билинбей жоголуп кетүү.

Алпештеп баккан төрөндү өлтүрүүгө кантип дитиң барды?! Курдашың Күлчорону неге кордодуң! Чирик жыттанган эр сөрөй, колуңдан келсе, жекеме-жеке эр сайышта күчүңдү көрсөт! Сага окшогон бузуку туугандын канын суудай чачам! — деп Сары кан тоо бүркүттөй күркүрөй качырды.

Канчоро чыдай албай кача берди. Сары кан жетпей калды. Канчоро качкын Кыяз канга барып ыйлактады.

— Кабыландай качырган Сары канды кантип колго түшүрөбүз? Биздин баатырлардын көбүн кырып салды?! Мындай кылалы, мен терең ор каздырайын. Ошол жерде аңдып жатайын. Келсе как чыкыйга атайын, — деп Канчоро чыккынчы арам оюн билгизди.

Не демек, Кыяз макул болду. Чубактын уулу уялбай согуштун салтын бузуп, жеке кармашка чыга албады. Арам оюн ишке ашырып, тапкан айласы аңдып жатмай болду. Сары кан кайрадан ордодон чыгып, жекеге чакырганда, каарданган эрди чыкыйга атты. Касиеттүү Сары кан канга жуулуп, карыш кадам жыла албай, чаңга күп эте кулады.

Канчоро, Кыяз жете келип Сары кандын башын алды. Анан барып жайлоодо бейкут жаткан элди чапты. Чыйырды менен Каныкейди күң, Күлчорону темселетип кул кылды.

— Айчүрөк аруу сеники, Чачыкей сулуу меники! — деп Канчоро кан болуп, Чачыкей Каныша болуп жатып калды.

Семетей деп ооз ачкан элдин башы кыйылды. Бакай карыяны малчы кылып, төө кайтартып койду. Каныкейди торпок каратып, талаага айдады. Кордукка чыдабаган Каныкей бир күнү Айчүрөккө келип сырын төктү.

— Жалгызымдан айрылып, ушинтип кайгы тартып, азаптанып өлүп кетпейин. Жакшысы, Канчоро чыккынчыдан, Чачыкей бузукудан кордук көргөнчө, канжар менен өзүмдү-өзүм сайып алам, — деди жаны ачыганда.

Ошондо байкуш Айчүрөк жашын төгүп ийди.

— Айланайын энеке, кайратыңыз канаке! Үмүтүңүздү үзбөй туруңуз. Жалгзыңыздан бир туяк белек калган. Уул болсо, элине тутка болор, кыз болсо, анан көргүлүктү бирге көрөлү, — деп Айчүрөк Каныкейдин канжарын алып ыргытты.

Кайран Каныкей Айчүрөктү илгери үмүт менен жалдырай карады. Кан аралашкан көз жашы жаак ылдый жылжып акты ...

СЕМЕТЕЙДИН ТАБЫЛЫШЫ

Семетей түзгөн ордого кан болгон Кутубайдын уулу Карадөө деген Кайыпчы тоого аң уулоого чыкты. Жанына Токой деген жаш, бирок камбыл баланы гана алды. Кечинде тоого дүрбү салып отуруп, жалама асканын боорунан бир топ караанга көзү түштү. Санаса кырк бир кыз, бир эркек. Бирөөсүнүн гана мингени Кызыл буруул ат болуп, колунда кушу койкоёт. "Булар кимдер, кайдан келди? Периби, же кишиби?!" — деп ойлонду. Кечинде ошо кырк бир киши, тоонун жаракасына кирип кетип жок болду. Ошо күнү Карадөө жакшылап көрөйүн деп, ошо аскада калып кетти. Аңдып жатты, таң атканча чырма этпеди.

Эртеси күн көтөрүлгөндө, кечээги көргөн кишилери кайра чыкты. Алдында жыйырма кыз, ортодо жалгыз эркек, артында жыйырма кыз жүрдү. Кыздын баары беттери нур тамган сулуу периштелер. Кечке куш салды, кечинде белгиленген убакта кайта кайтышты. Ошондо Карадөөнүн эсине кайып болуп кеткен Семетей баатыр түштү. Жарадар болуп калдым деп жашырынып жүрдү бекен?! Же сыйкыры күч Айчүрөк чай кайнатып берсин деп, периден кырк кыз тандап бергенби?! Эрмеги куш салуу болуп, эчтемеден капарсыз жүргөнү кызык туюлду. Атам айткандай, Семетей аябай сүрдүү, карааны көзгө толумдуу экен. Бекер жерден аныгын билейин деп, алты күн өткөрүп ийипмин. Кечинде уудан кайтып келгенде, кеп салып көрөйүн деп ойлоду.

Кечинде адатынча кырк кыз көрүндү. Жыйыртмасы алдыда, жыйыртмасы артында, ортосунда колуна куш кондурган, буруул атын койкондото минген көркөмү келишкен киши келатты. Карадөө атчан бара албай, же буруулду чылбырдан алалбай бушайман жеди.

— Семетей аба, Каныкей энеңиз менен Айчүрөк жарыңыз, жалгыз уулуңуз Сейтек сизди жоктоп зар какшады. Күлчоро инициз аябай кар болду. Канчоро деген жуксур эки колдун далысын кестирип, кең дүйнөсү тар болду. Бакай карыя таптакыр кор болуп бүттү. Сейтек уулуңуз он экиге толуп, Таласты кайта алды, — деп Карадөө жалынып баратты.

Жалынып баратса да карап койгон жок. Аңгыча тоо жарылып, ичине кирип кетти. Карадөө эмне болуп кеткенин элебей калды. Эртең башымды кесип алса да, чылбырынан алайын деп таң атырды. Күн көтөрүлгөндө кыздар кайрадан көрүндү. Карадөө чылбырдан кармады, жайын айтып, кан какшады.

— Кулагым кээде угат, же укпайт. Кээде тилим күрмөлөт, кайра күрмөлбөйт. Көзүм кээде көрүп, кээде күүтүмдөнүп калат. Менин атым Семетей. Күлчоро дегениңди уктум. Башкасын кулагым чурулдап уккан жокмун, — деп аскага кирип кетти.

Ушу бойдон калтырсам мени Сейтектин ак тузу урбайбы деп кайраттанды Карадөө. Катып калган жаман тоо, катып жүргөн турбайбы деп, чоң чокморду¹ алып, асканы урата баштады. Күн-түн күрсүлдөтүп, тоону талкалай берди. Алаканы чор болуп, бети-башы тилинди. Акыры Карадөө асканы түбүнөн талкалады. Ордуна көп өтпөй башка тоо өсүп чыкты. Аябай таң калды. “Кой, минтип жүрбөй, Таласка кабар кылайын. Көптү көргөн карылар бар эмеспи, бир айласын табар? — деп жанында жүргөн Токой деген баланы жөнөттү.

— Токой, Чаңчыкпас атты мин. Карадөө ак жолтой болуп, Семетейди тапты. Бирок, ал эки күн жалынып-жалбарса да көңүл бурбады. Жанында кырк кыз жүрөт. Бир убакта кирип, кайра бир убакта ошо жылчыксыз тоонун бооруна кирип кетет. Мингени буруул ат, колунда кушу бар. Кулагы бирде укса бирде укпайт, көзү бирде көрсө бирде көрбөйт, — деп, Бакай, Күлчоро, Каныкей, Айчүрөккө айт, — деп шынаарлай айтты.

Токой бала жолдо келе жатканда бүркүт салып жүргөн Күлчоро жолугуп калбаспы. Аттан түшө калып, абасына

¹ Чокмор — учтуу, темирден жасалган жоокер куралы.

болгонун болгондой айтты. Сүйүнүчтөн эр Күлчоронун көз жашы төгүлдү, бүркүтүнүн томогосун алды, катты жазып, мойнуна байлады.

— Ордого барып кон. Туугандарга кабар бер, — деп Акийин бүркүтүн кубана учурду.

Өзү Токойду алып, шашылыш Кайыпчы тоосуна аттанды. Эки күн жол жүрдү. Күлчоро жетип келсе, Карадөө турат шылынган колдоруна кан кетип, сөөгү көрүнүп. Ким да болсо Карадөөнү көрүп кабыргасы сөгүлүп, зээнин кейийт болчу. Күлчоро жаны кейип учурашты. Колун кебез менен таңып берди.

Аңгыча аскадан кырк кыз чубап чыга баштады. Ортосунда жалгыз Семетей келатты. Көргөн көзүнө ишенбей, алактаган Күлчоро салам айтты, жанаша бастырды. Тилекке каршы, Семетей эч кимди укпагандай, эч кимди көрбөгөндөй элес калтырды. Мурункудай шаңкылдап күлбөдү. Тайбуруул атын койкойтуп, Акшумкарын колуна кондуруп өтө берди. Бирок Тайбуруул жыт алгандай кишенеп алды, кушу жакынын сезгендей канаттарын бир башкача күүлөдү.

— Айланайын абаке, бизге таарына турган жөнүң жок. Он төрт жылдан бери, биз дагы көп азап тарттык, — деп айтып бүткөнчө, аска ачылып, көздөн кайым болду.

Күлчоро менен Карадөө ошо күнү, ошол жерде түнөдү. Кечинде бугу атып алышты. Артта калган Токой чапкылап, жете келди. Бала семиз эттин майлуу жеринен кертип, табылгыга сайды, шишкебек кактады. Чөгүн отко түштү. Кечки тамак даамдуу болду.

Таң атып, күн аркан бою көтөрүлгөндө, Семетей кырк периштенин коштоосунда аскадан чубай чыкты. Күлчоро эрдигинен кайтпай Тайбуруулду чылбырдан алды.

— Абаке, мен Күлчоромун. Казакка кеткен Тайбуруул тулпар бул жакка кайдан келип калды? Сиз кайып болгондо Акшумкарды Айчүрөк агытып ийген. Менин келгениме эки күн болду. Бирок бир да жолу көңүл бурбай койдун. Он эки жыл Бакай абаң жылаңаяк, жылаңбаш төө бакты. Каныкей энем кийими жок торпок карады. Айчүрөк олжого кетти.

Жалгыз медериң Сейтек талкаланган Талас ордону, кайра калыбына келтирди. Абамы көрсөк деп ак калпак кыргыз элиң сени күтүп жүрөт, — деп какшап ийди.

— Кулагым жакшы укпайт. Көзүм жакшы көрбөйт. Каныкей, Бакай, Айчүрөк дегенди араң түшүндүм. Күлчоро, бу сенсиңби?! Бирок күмөндөнүп жатам, — деди Семетей бир калыпта.

— Ооба, абаке, мен Күлчоромун! Биз менен жүрүңүз! — деп кыйкырды.

Кыздар ары, Күлчоро бери тартты. Бу кандай адам деп кыздар таң кала карады. Эми ушул жерде кыздардын сырын айтпаса болбостур. Кеп эми ошолор жөнүндө болсун.

Мурда ошо тоонун жака белинде Кайыпчал деген адам жашайт. Өзү адам баласы болгону менен пери кызга үйлөнөт. Жыл сайын келинчеги бирден бала төрөйт. Төрөгөнү менен үч жашка чыгарбай Шукшур деген жексур дөө баласын алып кетип турат. Жылда тууганы жылда жок болуп, Кайыпчал менен аялы ач бөрүдөй улуйт. Жетинчисин төрөгөндө Кайыпчал акыл ойлоп табат. Канчык ит багып, ага тамак берип жүрөт. Аялынын төрөй турган мезгили келип, толгоо тартып, дагы кыз төрөйт. Кызы ак куунун кебине оролуп түшөт. Кызды көрүп, канчыктын күчүгүн аялынын алдына салып коёт.

— Сен жети кыз төрөдүң. Жетинчиси ушул кыз, бирок кыздардын баарын Шукшур дөө алып кетти. Ошондон баласыз жүрөбүз. Экөөбүздүн күйүтүбүз тоодой, бу кызды бир жерге таштап келейин, — деп Үргөнч дайрасынын боюна келет. Кызын таштап коёт.

Кетээр менен баласыз калган бир аркар кызды эмизип жүрөт. Аңчылыкка чыккан Акун кан кызды таап алат. Атын Айчүрөк коёт.

Кайыпчал үйүнө келсе, Шукшур дөө келип, күчүктү көрөт. Күчүктү албай үйдү тополоңун тоз кыла аңтарат. Кызды таппаган соң, ит тууптур деп экинчи кайтып келбептир. Кайыпчалдын аялы төрөбөй жүрүп, кийин дагы бир кыз төрөйт. Атасы кыздын атын Көкмончок коёт. Ал аябай сулуу кыз болуп чоңоёт. Мурунку өткөн иштерди атасы Кайыпчал-

дан угат. Акун кандын кызы Айчүрөк, анын бир тууган эжеси экенин ошондо билет. Көкмончок көк көгүчкөндүн кебин кийип, көп окуп, жанына кырк пери алып, тамаша кылып жүрөт.

Жылына бир жолу Кең-Колдун Төрткөлүнө киши жокто келип-кетип жүрүптүр. Көгүчкөн кебин таштап, кызга айланып, көлдө каалашынча ойнойт, жыргап күлөт. Кайсы бир жолу адатынча кайра келсе, мурункудай эмес. Көл жээгинде жер жайнаган эл жүрөт. Бу эмне болуп кетти деп көлдү тегерене учат. Так ошо маалда, Семетейге бузуку Канчоро мышыкча жыла басып келип, найза саят. Чыкыйына балта урат. Жылда көрүп жүрчү келбети келишкен, маңдайы жарык адамдын найза жегенин көрүп, Көзмончок кыздын башына арман муң түшөт. Ойлонбостон Семетейди жан бирөөгө көргөзбөй алып кетет. Адамдар анын сөөгүн эмес, изин таппай убара чегет. Көзмончок кыз алып келип, Семетейди бага баштайт. Чыкыйга тийген балтадан мээнин кабы жарылыптыр. Тили буулуп, сүйлөбөй, кулагы укпай калат. Ириңден араң арылтып, канча түрлүү дары берип жүрүп, акыры Семетейди ордунан тургузат. Жаракатынан эптеп айыктырат. Туруп тияк-биякка басып калганда Акшумкар кушу келет. Кийинки күнү тоо жаңырта кишенеп, ээр токуму менен Тайбуруул аты келет. Ошо күндөн кайыптын кызы Көзмончок Семетейге атын мингизип, колуна кушун кондуруп, аң уулоого чыгат, илбээсин алдырат.

Муну мындай таштайын да, кырааты үзүлгөн окуядан баштайын.

Жер солкулдатып, күркүрөтүп добуш чыгарып, Акийин бүркүт, мурда конуп жүрчү коргондун кырына келип конду. Мен келдим дегендей ашыга, шаңшып жиберди. Бүркүттү биринчи Сейтек көрдү. Күлчоро абам эмнеге бүркүтүн агытып ийди, бекер агытпаган болуу керек деп өзүнчө ой жоруду. Анан мойнундагы катты көрдү. Аңгыча элеңдей чоң энеси Каныкей, апасы Айчүрөк, ыргала басып Бакай карыя келди.

— Энеке, түндө түш көргөм. Асмандагы тийген ай койнума киргенде кармап алдым. Бу Семетей болбой ким

болот?! Кечигип калсак балаңдын көөнү ооруйт. Карагылачы, жаныбарым Акийин, канатын күүлөп, Кайыпчы тоо жакты бет алып учканы турат. Айланайын Сейтек балам, Акжол менен Сүтбоз жоргону чоң атаң менен чоң энеңе белендеп, токутуп кел. А өзүң Койкүрөң атыңды мин. Менин аркамдан келе бергиле. Мен ак кууга айланып учам, — дейт Айчүрөк жүрөгү элеп-желеп боло.

Семетейдин кабарын уккан туугандары элден жашырып, күндү күн, түндү түн дебей жүрүп олтурду. Кайыпчы тоого жеткенде, карарган аскадан кырк кыздын коштоосунда, канча жыл зарыктыра күткөн, эңсеп келген Семетей көрүндү.

— Абаке, Бакай абам, Каныкей энем, аташкан жарың Айчүрөк, уулуң Сейтек келди. Баары менен учураш, — деди Күлчоро шашкалактап.

Тилекке каршы, Күлчоронун сөзүн бирин укса, бирин укпай, бирин көрсө, экинчисин көрбөй, Семетей кайра сөз катты.

— Күлчоро, мага дабаа болчуну Каныкей менен Бакайга айт. Элден сураштырып тапсын.

— Макул, абаке, — деп Күлчоро Бакайды суроолуу карады.

— Андай болсо, касиеттүү аяшым Каныкей, кереметтүү жан элең, көкүрөктө сактаган сүтүң бар беле?! Кулагына куялы, көзүнө сыйпайлы. Кой мааректи¹ сыдырса, тилим жумшаар беле деп айтыптыр. Кабылан Күлчоро, эми аны кайдан табабыз, — деп Бакай карбаластап калды.

— Айланайын абаке, сенин кыл мурутун кой мааректен кем эмес. Сенин мурутун менен сыдыралы, — деди Күлчоро айласын тапкандай жаркылдап.

— Жашабагыр Канчоро эмгенде кан чыгып токтогон. Сүтү катып калган. Эми эмчегим ийип, балкылдап баратат, — деди энеси Каныкей. — Эмчегим уулума ийибей, дагы кимге ийимек эле? — деди безилдей.

— Андай болсо, эң жакшы энеке. Сүттөн кулагына тамызалы, көзүнө сыйпайлы. Андан калганын Айчүрөктөгү Момунжан табыптын² дарысын колдонолу. Анткени, ал

¹ Кой марек — өсүмдүктүн аты.

² Табып — дарыгер адам.

дары отуз жыл каткан териге тамызып койсо жибите турган касиети бар. Кырк жыл дат баскан күмүшкө сыйпаса мурдагы калыбына келтирип, агартуучу касиетке ээ эмеспи. Ошо дарысы менен мени да Момунжан табып бутума тургузбадыбы, күч кубатыма келтирбедиби. Ал болбосо минтип жүрбөй калайын, — деди Күлчоро.

— Айтканы калетсиз, — дешти башкалар да аны колдогондой.

Каныкей эмчегинин сүтүн кулагына тамызды, көзүнө сыйпады. Бакай карыя кыл муруту менен тилдин муунун сылады.

Ошо кезде Семетейдин кулагы чымын кирип алгансып чырылдады. Көзүнүн жээги ачышып, тилинин түбү кычышты. Кайып болгон кишинин эт жүрөгү элжиреп, бүткөн бою мемиреди. Чолпондой көзү ачылып, көктү, анан жерге тигилди. Кулагы ачылды, сереңдей аяк-биягына көз жүгүрттү. Буйдаланган тили ордуна келди.

— Амансыңбы, аба! — деп Бакайды кучактаганда, Бакай аргасыз көзүн жаштап ийди.

— Кой, аба, ыйлаба! Ыйлап асыл жанды кыйнаба! Баласы аман табылган баатыр сендей болобу?! — деп Семетей абасын кучагынан коё бербей турду.

Энеси Каныкейди аябай сагынган окшойт, көкүрөгүнө башын койду. Мемиреп жаны жай алып, куш уйку салып ойгонду. Сейтекти тааныбай, бу ким деп сурады.

— Абаке, сен кайып болуп кеттиң. Мен таптакыр адам санынан чыктым. Өзүңө маалым, ошол жылы жеңемдин боюнда калган. Айчүрөк жеңем азап менен төрөдү, үч жыл баланын аты коюлбады. Анан кайдан-жайдан кызыр¹ келип, атын Сейтек деп коюп кетти. Уулуң Сейтек он экиге чыкканда ордону кайра жаңыртты. Чачылган кыргызды чогултуп, кайра бир тууга баш коштурду, — деди Күлчоро.

— Экөөбүз бир курсактан чыкпасак да эмчектешпиз. Себеби биздин аталарыбыз эмчектеш болгон. Сенин эрдигиң башкаларга үлгү болот, Күлчоро тууганым, — деп Семетей кучагына кысты.

¹ Кызыр — бак-таалай ыроолочуу, дүйнөнү кыдырып жүрүүчү киши.

— Жыгылганымды билем, башкасын элес албай калдым. Акшумкар менен Тайбуруул мени таап келди. Өзүм түш көргөндөй эле жашадым. Мени менен аралашып бир кыз жүргөн. Аны Айчүрөк деп күмөндөдүм. Акжолтой иним, Күлчоро, сенин ак калпак кыргыз элине сиңирген эмгегин көп. Канчоро деген айбандын атасы да шер болуптур...

— Кой Семетей, чыккынчы шүмшүктү кеп кылба. Андай айбандын жүзү курусун! Күмбөзгө барбай койгун деп, ошок күнү айтсак болбодуң. Канчалык иш болгонун эми туйгандырсың. Өзөктөн чыккан өрт, өздөн чыккан жат жаман дегендей, элге, жерге, малга, жаман таасирин тийгизип жүрбөсүн деп шерменде өлүмү менен өлгөн Канчоронун сөөгүн өрттөп, күлүн, чектен ары алпарып көмдүк. Чачыкей арсылдап ит болуп үрүп жүрөт, кээде карсылдап күлөт. Кыскасы, ага катуу жин тийди. Элге, журтка кошулбай, талаалап калды. Кыяздын башы алынды. Семетей, сени элиң сагынды. Эми бачым бул жактан жылалы, — деп кан Бакай сапарга чакырды.

Абасы Бакайдын чакырыгына Каныкей, Күлчоро, Айчүрөк, Семетей, Сейтек, Карадөө жана Токой бир добуштан кошулду. Тоодой кубанычтан табышкан туугандардын көңүлдөрү ачылды. Анан баары улуу Манас баатырдын сөөгү жаткан Таласты көздөй шашылды.

2010 — жылдын 18 — октябры,

2011 жылдын 15 — январы.

МАЗМУНУ

Каныкейдин Көбөш кандан чабылышы,	
Семетейди ала качканы	3
Семетейдин балачагы	8
Каныкейдин Тайтору атты байгеге чабышы	11
Семетейдин Сары Тазга жолукканы	19
Каныкейдин насааты	22
Семетейдин Таласка келиши	31
Семетейдин Таласка көчүп келиши	39
Чоролордун чыккынчылыгы	44
Чынкожонун Семетейден ат суратканы	50
Чынкожо, Толтойдун зордугу, Айчүрөктүн учушу	54
Күлчоронун Үргөнч дайрасынан өтүшү	64
Чынкожо менен Толтойдун кырсыкка кабылышы	69
Күлчоронун күзөтү, Толтойдун жараланышы	72
Чынкожо, Толтойдун ойрон болушу	76
Семетейдин Коңурбайга каршы аттанышы	82
Семетейдин Карагулга алданышы	86
Семетейдин жараланышы, Айчүрөктүн ок атташы	89
Коңурбайдын кыргызга кол салышы	93
Үмөтөйдүн Семетейге кол салышы	98
Канчоро менен Кыздын достугу	103
Семетей менен Күлчорого Канчоронун кастыгы	106
Семетейдин кайып болуп кетиши	111
Семетейдин табылышы	117

Адабий көркөм басылма

СЕМЕТЕЙ

Жапарали Осмонкуловдун
варианты боюнча

Балдар үчүн
(*"Семетей" эпосунун кара сөз варианты*)

А. Шубин жана В. Рогачёвдун сүрөттөрү пайдаланылды.

Редактору: *Шербол Жапаралиев*
Корректору: *Бүайша Маткасымова*

Терүүгө 05. 01. 2016-жылы берилди.
Басууга 05. 02. 2016-жылы кол коюлду.
Форматы 70/90 $\frac{1}{16}$ Офсеттик кагазга басылды.
Көлөмү 8 б.т. Нускасы 1000 даана. Келишим баа.
Заказ № 56

Бишкек шаары,
«Улуу тоолор» басмасы,
Ю. Абдрахманов көчөсү 170 а.
Тел.: 62-02-11